

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRUPA BİRLİĞİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**GÜMRÜK BİRLİĞİ SONRASI TÜRKİYE-
AVRUPA BİRLİĞİ DIŞ TİCARETİNDE TARIM:
BİR ARAŞTIRMA**

İsmail Berkay ÜNLÜ
2501181676

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Seyhun DOĞAN

İSTANBUL – 2023

ÖZ

GÜMRÜK BİRLİĞİ SONRASI TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ DIŞ TİCARETİNDE TARIM: BİR ARAŞTIRMA

İsmail Berkay ÜNLÜ

2501181676

Tarım, Türkiye ve Avrupa Birliği ortaklık ve üyelik ilişkilerinin en önemli boyutlarından birini oluşturmaktadır. Toplumsal, çevresel ve ekonomik birçok açıdan ülkelerin ve ülke topluluklarının politikalarını hassasiyetle geliştirdiği bu konu, bu çalışmada Türkiye-Avrupa Birliği dış ticareti bağlamında ele alınmaktadır. Bu kapsamda bu çalışmanın amacı, Gümrük Birliği kapsamında Türkiye-Avrupa Birliği tarımsal dış ticaretini incelemek ve bu bağlamda Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tarımsal ürün ihracatı ve Avrupa Birliği'nden tarımsal ürün ithalatı üzerindeki rolünü değerlendirmektir. Bu amaca istinaden gerçekleştirilen zaman serileri analiziyle 1994-2020 yılları arasındaki veriler ışığında, gayri safi yurtiçi hasıla, ihracat ve ithalat fiyat endeksi ve reel efektif döviz kurunun Türkiye ve Avrupa Birliği tarımsal dış ticaretine etkileri incelenmektedir.

Çalışmanın birinci bölümünde, ekonomik entegrasyon modelleri, Türkiye-AB Gümrük Birliği ve Gümrük Birliği'nin Türkiye dış ticaretine etkileri ele alınmaktadır. İkinci bölümde, Türkiye ve AB'de tarım politikalarının gelişimi ve tarımın temel özellikleri değerlendirilmekte, Ortak Tarım Politikası çerçevesinde Türkiye'nin uyumu ele alınmakta ve son olarak, temel istatistiki veriler üzerinden Türkiye ve Avrupa Birliği tarım sektörleri karşılaştırılmaktadır. Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ihracat ve ithalat modelleri sunularak analiz bulgularına yer verilmektedir. Bu bulgular, ilgili gözlem periyodu çerçevesinde Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin AB'ye tarımsal ürün ihracatı ve Türkiye'ye AB'den yapılan tarımsal ürün ithalatı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Gümrük Birliği, Ortak Tarım Politikası, Tarım, Türkiye.

ABSTRACT

AGRICULTURE IN TÜRKİYE-EUROPEAN UNION FOREIGN TRADE AFTER THE CUSTOMS UNION: A RESEARCH

İsmail Berkay ÜNLÜ

2501181676

Agriculture constitutes one of the most important dimensions of the partnership and membership relations between Türkiye and the European Union. This issue, which countries and country communities have developed their policies with sensitivity in many social, environmental and economic aspects, is discussed in the context of Türkiye-European Union foreign trade in this study. Herein, the aim of this thesis is to examine the agricultural foreign trade between Türkiye and the European Union within the scope of the Customs Union and, in this context, to evaluate the role of Türkiye on agricultural exports to the European Union and agricultural imports from the European Union. With this aim, the effects of gross domestic product, export/import price index and real effective exchange rate on agricultural foreign trade of Türkiye and the European Union are examined through time series analysis in the light of the data between 1994-2020.

In the first part of the thesis, economic integration models, Türkiye-EU Customs Union and the effects of the Customs Union on Türkiye's foreign trade are discussed. In the second part, the development of agricultural policies in Türkiye and the EU and the basic characteristics of agriculture are evaluated, Türkiye's adaptation within the framework of the Common Agricultural Policy is discussed, and finally, the agricultural sectors of Türkiye and the European Union are compared on the basis of basic statistical data. In the third and last part of the thesis, export and import models are presented and analysis findings are included. These findings show that Customs Union does not have a statistically significant effect on Türkiye's agricultural product exports to and imports from EU within the relevant observation period.

Keywords: European Union, Customs Union, Common Agricultural Policy, Agriculture, Türkiye.

ÖNSÖZ

Tarım, yerleşik hayata geçişten günümüze kadar en önemli ekonomik faaliyetlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Pek çok bilim insanı ve araştırmacı, yakın gelecekte doğal kaynakların yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu ortaya koymakta; artan dünya nüfusu, kısıtlı kaynaklar ve aşırı tüketim gibi sebepler tarımın önemini artırmaktadır. Bu sebeple, tarım ve tarımsal ticarete ilişkin ulusal ve uluslararası politikalar tarımın sürdürülebilirliği dikkate alınarak geliştirilmektedir. Nitekim Türkiye ve Avrupa Birliği tarım politikalarını küresel risklere karşı korumayı hedefleyen stratejiler izlemektedir. Bunun yanı sıra Türkiye ve Avrupa Birliği arasındaki tarımsal dış ticaret her iki aktör için önemini korumaktadır. Buradan hareketle bu çalışma, Gümrük Birliği'nin Türkiye-Avrupa Birliği tarımsal ürün ticaretine etkisini incelemektedir.

Bu çalışmanın her aşamasında desteğini esirgemeyen değerli hocam, tez danışmanım Prof. Dr. Seyhun DOĞAN'a, tez savunma jürimde yer alan değerli hocalarım Prof. Dr. Betül GÜR ile Prof. Dr. Burak GÜRİŞ'e ve her koşulda yanımda olan aileme en içten teşekkürlerimi sunarım.

İsmail Berkay ÜNLÜ

İstanbul, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
TABLolar LİSTESİ	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	x
KISALTMALAR LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK ENTEGRASYON MODELLERİ VE TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ GÜMRÜK BİRLİĞİ

1.1 Ekonomik Entegrasyon Modelleri	9
1.1.1. Gümrük Birliğinin Statik Etkileri	13
1.1.1.1. Ticaret Yaratıcı Etki	13
1.1.1.2. Ticaret Saptırıcı Etki	14
1.1.1.3. Ticaret Hadleri Etkisi	14
1.1.2. Gümrük Birliği'nin Dinamik Etkileri	15
1.1.2.1. Rekabet Etkisi	15
1.1.2.2. Ölçek Ekonomileri Etkisi	15
1.1.2.3. Dışsal Ekonomiler Etkisi	16
1.1.2.4. Teknolojik Gelişme Etkisi	16
1.1.2.5. Kutuplaşma Etkisi	16
1.1.2.6. Yatırımları Teşvik Etkisi	17
1.2. Türkiye-Avrupa Birliği Gümrük Birliği	17
1.2.1. Ankara Anlaşması	18
1.2.2. Katma Protokol	20
1.2.3. 1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı	21
1.3. Gümrük Birliği Sonrası Türkiye Dış Ticareti	22

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ'NDE TARIM

2.1. Türkiye’de Tarım	29
2.1.1. Türkiye’nin Tarım Politikalarının Tarihsel Gelişimi	29
2.1.2. Türkiye Tarım Sektörünün Özellikleri	31
2.2. Avrupa Birliği’nde Tarım.....	38
2.2.1. Ortak Tarım Politikası (OTP)	38
2.2.1.1. OTP’nin Temel İlkeleri ve Finansmanı.....	41
2.2.1.1.1. Tek Pazar İlkesi	41
2.2.1.1.2. Topluluk Tercihi İlkesi	41
2.2.1.1.3. Mali Dayanışma İlkesi	41
2.2.1.2. OTP’nin Reform Süreci.....	43
2.2.1.2.1. İlk Yıllar (1960’lar)	43
2.2.1.2.2. Kriz Yılları (1980’ler).....	45
2.2.1.2.3. 1992 Reformu	45
2.2.1.2.4. Gündem 2000.....	46
2.2.1.2.5. 2003 Reformu	47
2.2.1.2.6. 2008 Sağlık Taraması	49
2.2.1.2.7. 2013 Reformu	49
2.3. Türkiye’nin OTP’ye Uyumu ve Türkiye-AB Tarımı Karşılaştırması	52
2.3.1. Türkiye’nin OTP’ye Uyumu.....	52
2.3.2. Türkiye-AB Tarımı Karşılaştırması.....	55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜMRÜK BİRLİĞİ’NİN TÜRKİYE’NİN TARIMSAL DIŞ TİCARETİNE ETKİSİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA

3.1. Literatür	62
3.2. Araştırmanın Amacı	65
3.3. Araştırmanın Metodolojisi	65
3.3.1. Değişkenler	66
3.3.2. Veri Analizi.....	67

3.3.2.1. Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi (ADF)	67
3.3.2.2. ARDL Sınır Testi (Autoregressive Distributed Lag Bound Test)	67
3.4. Bulgular	68
3.4.1. İhracat Modeli	68
3.4.2. İthalat Modeli	71
SONUÇ	74
KAYNAKÇA	79

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Ekonomik Entegrasyon Modelleri	12
Tablo 2. Türkiye Dış Ticareti ve AB'nin Payı (bin \$)	22
Tablo 3. AB'ye İhracatta ilk 10 Ürün Grubu (bin \$).....	24
Tablo 4. AB'den İthalatta ilk 10 Ürün Grubu (bin \$).....	25
Tablo 5. Türkiye ve AB Karşılıklı Tarımsal Dış Ticaret Verileri (\$)	26
Tablo 6. Türk Tarım Sektörünün Toplam İstihdam ve GSYH İçerisindeki Payı.....	34
Tablo 7. Türk Tarım Sektörünün Toplam İhracat İçerisindeki Payı	35
Tablo 8. Ortak Tarım Politikası Öncesi Üye Ülkelerin Tarım Politikaları	39
Tablo 9. Türkiye ve AB'de Tarımda İstihdam Edilen Kişi Sayısı ve Toplam Nüfusa Oranı (Bin Kişi)	56
Tablo 10. Türkiye ve AB'de Tarımın Toplam İstihdam ve GSYH İçerisindeki Payı (%).....	57
Tablo 11. Tarımda İstihdam Edilen Kişi Başına Katma Değer.....	58
Tablo 12. Türkiye ve AB'de Temel Üretim Göstergeleri	59
Tablo 13. Türkiye Tarımsal Ürün Dış Ticareti (Milyar Euro)	60
Tablo 14. AB Tarımsal Ürün Dış Ticareti (Milyar Dolar)	61
Tablo 15. Türkiye'nin AB Üyesi Ülkelere İhracatı için Birim Kök Testi	69
Tablo 16. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla için Birim Kök Testi	69
Tablo 17. İhracat Fiyat Endeksi için Birim Kök Testi	69
Tablo 18. Reel Efektif Döviz Kuru Birim Kök Testi	70
Tablo 19. İhracat Modeli için Sınır Testi	70
Tablo 20. İhracat için Uzun Dönem ARDL Modeli.....	71
Tablo 21. Türkiye'nin AB Üyesi Ülkelerden İthalatı için Birim Kök Testi	72
Tablo 22. İthalat Fiyat Endeksi için Birim Kök Testi	72
Tablo 23. İthalat Modeli için Sınır Testi	73
Tablo 24. İthalat için Uzun Dönem ARDL Modeli.....	73

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi	19
Şekil 2. OTP'nin Reform Süreci.....	44

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADF	: Augmented Dickey-Fuller Test
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AKÇT	: Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu
ARDL	: Autoregressive Distributed Lag Bound Test
ATGYF	: Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu
BM	: Birleşmiş Milletler
BRICS	: Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika
ÇKS	: Çiftçi Kayıt Sistemi
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
ECM	: Error Correction Model
EU	: European Union
EUROSTAT	: European Statistical Office
EUROTOM	: Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu
EVDS	: Elektronik Veri Dağıtım Sistemi
FADN	: Avrupa Birliği Tarım Muhasebesi Veri Ağı
FAO	: Food and Agriculture Organization
GATT	: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GSYH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
İKV	: İktisadi Kalkınma Vakfı
IMF	: Uluslararası Para Fonu
İPARD	: Katılım Öncesi Yardım Aracı
kg	: Kilogram
KKP	: Kırsal Kalkınma Programı
LPIS	: Arazi Parsel Tanımlama Sistemi
MINT	: Meksika, Endonezya, Nijerya, Türkiye
NATO	: Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı

OTP	: Ortak Tarım Politikası
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDK	: Türk Dil Kurumu
TİM	: Türkiye İhracatçılar Meclisi
TKDK	: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu
TMO	: Toprak Mahsulleri Ofisi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
UT	: Uruguay Turu
vd.	: ve diğerleri

GİRİŞ

Sözlük anlamı ile tarım, “Bitkisel ve hayvansal ürünlerin üretilmesi, kalite ve verimlerinin yükseltilmesi, uygun koşullarda korunması, işlenip değerlendirilmesi ve pazarlanması” işidir (Türk Dil Kurumu-TDK, 2022). Uygarlık tarihine bakıldığında, insanların topluluk halinde yerleşik yaşama geçmeleri tarım ile birlikte mümkün olmuştur. Bu açıdan tarım, sanayi devrimine kadar en önemli ekonomik faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Sanayi devrimi ile dünya nüfusu hızlı bir şekilde artmış, kırsaldan kente göç dalgaları başlamış ve sanayileşmenin getirdiği sosyal ve çevresel sorunlar baş göstermiştir. Pek çok bilim insanı ve araştırmacı, yakın gelecekte doğal kaynakların yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu tahmin etmekte olup; iklim değişikliği ve küresel ısınma nedeniyle su kaynaklarına ulaşım her geçen gün daha zor hale gelmektedir. Bunun yanı sıra, dünya nüfusunun 2050 yılında 9 milyara yükseleceğine yönelik tahminler, gıda arz güvenliğine ilişkin endişeleri artırmaktadır. Kalabalık nüfus, endüstrileşme, aşırı tüketim ve israf gibi sebeplerin de çevre kirliliği, küresel ısınma, iklim değişikliği gibi çevresel felaketlere yol açtığı bilinmektedir. Yukarıda sayılan sebeplerle tarım, ortaya çıkışından itibaren önemini korusa da, son yıllarda tarımın önemine yönelik farkındalık; söz konusu çevresel tehditler ve spesifik olarak 2019 yılında Çin’de ortaya çıkan ve tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 pandemisiyle birlikte artmıştır.

Pandemi ile birlikte uygulanan evden çıkma yasakları ve kapanmalarda insanlar panik halinde market ve pazarlara hücum etmiş, gıda krizinin yaşanacağı ve temel ihtiyaç maddelerine erişimin imkânsız hale geleceği kaygısı ile gıda ürünlerini stoklamaya başlamışlardır. Yine aynı dönemde pek çok ülke ve şehir sınırlarını kapatmış, hasat zamanı çalışan mevsimlik işçilerin hareket kabiliyetlerinin kısıtlanması tarımsal üretimi olumsuz etkilemiştir. Tedarik zincirinin bozulması ve lojistik sorunlarla birlikte yalnızca tarım sektöründe istihdam edilen insanların değil, temel gıda maddelerinin de ulusal ve uluslararası boyutta hareketi kısıtlanmış, tüm dünyada temel ihtiyaç maddelerine erişim ve gıda temini konusunda bir panik havası ortaya çıkmıştır. Bu endişeler, ülkeleri özellikle gıda ürünlerinin ticareti konusunda çok sert tedbirler almaya itmiştir. COVID-19 döneminde işlenmiş tarım ürünleri olan ayçiçek yağı, zeytinyağı ve makarna ihracatına kısıtlama getiren Türkiye, buğday

ihracatına kısıtlama getiren Rusya veya ayçiçeği ihracatına kısıtlama getiren Romanya örneklerinde olduğu gibi ülkelerin birinci önceliği ülke içerisindeki arz-talep dengesini korumak, bir başka deyişle vatandaşlarının temel ihtiyaç maddelerine erişimini sürdürmek olmuştur. Pandemi döneminde ülkeler tarafından alınan önlemlere başka bir örnek vermek gerekirse, seyahat yasaklarında ve kapanmalarda bu kısıtlamalardan muaf tutulan gruplardan biri de çiftçiler ve tarımsal işçiler olmuştur. Pandemi döneminde temel ihtiyaç maddelerine olan talep sonucu gıda fiyatlarında büyük artışlar meydana gelmiş, bu durum özellikle tarımsal üretimi düşük olan veya üretimi kendisine yetmeyen ülkeleri ekonomik olarak da olumsuz etkilemiştir. Artan gıda fiyatlarına örnek vermek gerekirse, pandeminin ortaya çıkışından önce 2019 yılı kasım ayında tonu 450 dolardan işlem gören buğdayın fiyatı, 2021 yılı ocak ayında yaklaşık 700 dolara yükselmiştir. Yine temel ihtiyaç maddelerinden biri olan ayçiçek yağında ise 2019 yılı kasım ayındaki ton fiyatı 650 dolar civarındayken, 2021 yılında bu rakam 1500 doları aşmıştır (Trading Economics, 2022). Özetlemek gerekirse tarım, pandemi döneminde önemini tüm dünyaya bir kez daha hatırlatmış; tarımsal ürünlerin dış ticareti yönündeki politikalar yeniden şekillenmiştir.

Tarımın ülkeler için stratejik bir önemi bulunmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler, tarımsal üretim ile birlikte büyümelerini hızlandırarak, bu avantajlarıyla dış ticaretlerini geliştirmeyi hedeflemişlerdir. İlk kez, Goldman Sachs'da küresel ekonomik araştırmaların başı olan Jim O'Neil tarafından kullanılan BRICS ve MINT kavramları, gelişmekte olan Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve bu gruba daha sonra katılan Güney Afrika (BRICS) ile Endonezya, Meksika, Nijerya ve Türkiye'nin (MINT) oluşturduğu ekonomik ülke sınıflandırması kavramlarıdır (Financier Worldwide, 2014). BRICS ülkelerinden Brezilya, son dönemde tahıl ve kırmızı et ihracatının önde gelen ülkelerinden biri haline gelerek, dünyanın en büyük gıda ithalatçısı olan Çin'in tarımsal ürün ticaretinde stratejik partneri haline gelmiştir. Küresel nüfusun hızla artması tarım üretimi yapan ülkeler için bir fırsat haline gelmiş, ülkelerin sürdürülebilir büyümeleri için en önemli ekonomik faaliyetlerden biri haline almıştır. Türkiye'nin de içinde olduğu MINT ülkelerinin de genç ve kalabalık nüfusları, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Avrupa Birliği (AB) gibi önemli pazarlara yakınlıkları ve barındırdıkları yüksek potansiyelleri ile gelecek dönemde

BRICS ülkelerinin tarımda ve genel olarak ekonomide ulaştığı konumlara ulaşacağı tahmin edilmektedir (Financier Wordwide, 2014).

Tarımsal üretimin, toplumun gıda ihtiyaçlarını karşılamasının yanı sıra, tekstil gibi diğer önemli ekonomik faaliyetlere hammadde kaynağı olması, çevrenin korunması, hayvan refahının artırılması, kırsal yaşamın sürdürülmesi ve toplumun refah seviyesinin yükselmesi gibi katkıları bulunmaktadır (İktisadi Kalkınma Vakfı-İKV, 2022). Kırsal yaşamın sürdürülmesi ve kırsal-kent arasındaki dengenin korunması için, kırsaldaki yaşam kalitesini artıracak ve kırsalı cazip hale getirecek politikalar üretmek önem arz etmektedir. Aynı zamanda, kırsaldan kentlere düzensiz göçlerin önüne geçmek için kırsal kesimde gelirlerin artırılarak istikrarlı bir hale getirilmesi gerekmektedir. Kırsal kesimde yaşayan ve tarım ile hayvancılıkla uğraşan kesimin gelirleri yaşamlarını sürdürecektir seviyede olmazsa, kırsaldan kentlere göç kaçınılmaz olacaktır. Bunun da tarımsal üretime ve gıda tedarikine vereceği zararın yanında, göç edenlerin kentlerdeki uyum sorunu, çarpık kentleşme, çevre kirliliği, kentlerdeki sosyal sorunlar, gettolaşma ve nihayetinde suç oranlarının artması gibi kaçınılmaz sonuçlarından bahsetmek mümkündür. Aynı zamanda yükselen taleple birlikte artan tarımsal üretim, gübre, ilaç, mazot gibi girdilerin daha fazla kullanılmasıyla çevre için bir tehdit oluşturabilmektedir. Bu nedenle tarımsal üretimde yeşil teknolojinin kullanılmasıyla söz konusu tehditlerin bertaraf edilmesi hedeflenmektedir. Bu bilgiler ışığında tarımsal üretimin, bir yandan insanların ihtiyacı olan temel gıda maddelerini karşılarken, aynı zamanda çevre ve hayvan sağlığının korunması ile biyoçeşitliliğin sürdürülmesi sorumluluklarıyla gerçekleştirilmesi gerektiği söylenebilmektedir.

Bu çalışma, Türkiye ve AB’de tarımsal üretimi ekonomik yönüyle ele almaktadır. Spesifik olarak Türkiye ve AB arasındaki tarımsal dış ticaret incelenmekte ve Gümrük Birliği’nin tarım ürünleri ticareti üzerindeki etkisini saptamak amaçlanmaktadır. Türkiye, kuruluşundan itibaren tarıma büyük önem vermiş ve sektörün gelişmesi için politikalar üretmiştir. Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda tarım, Türkiye gayri safi yurt içi hasılasının (GSYH) yüzde 50’sini oluşturmuş ve toplam istihdamın büyük çoğunluğu tarım ve tarım sektöründen oluşmuştur (Demirdöğen ve Olhan, 2017: 3). Cumhuriyetten önce daha çok geleneksel yöntemler ile

gerçekleştirilen tarım, Cumhuriyetin kurulması ile birlikte gelişim göstermiş, tarımsal üretim ve kalkınma hedeflenmiştir. Ancak Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım sektöründe yaşanan kazanımlar, 1929 yılında dünya genelinde yaşanan ekonomik kriz (Büyük Buhran) ile tersine dönmüş; üretimde ve tarım gelirlerinde düşüş meydana gelirken işsizlikte artış yaşanmıştır (Eştürk ve Ören, 2014: 194). Krizi izleyen yıllarda tarımda devletçi ve korumacı politikalar devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle tarımda çalışan ve çalışabilir durumda olan nüfus silahlaltına alınmıştır. Bunun sonucunda ise tarım arazileri boş kalmış, kapasitesi oldukça artan orduya gıda tedariki güç hale gelmiş, gıda üretim ve tedarikinde sorunlar yaşanmıştır (Eştürk ve Ören, 2014: 195). İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle ABD'nin uygulamaya geçirdiği Marshall Planı kapsamında alınan yardımlar ve Ziraat Bankası'nın çiftçiye kullandığı ucuz ve uzun vadeli krediler ile birlikte Türk tarımında traktör devrimi yaşanmış, makine ve gübre kullanımı yaygınlaşmış, bunlara bağlı olarak da tarımsal üretim ve ürün fiyatları artış göstermiştir (Oktar ve Varlı, 2010: 17). Aynı dönemde sanayileşme ve kentleşme gelişmiş, kırsaldan kentlere göç başlamış, bunlarla ilişkili olarak köy ve kent arasındaki gelişmişlik düzeyi farkı artmaya başlamıştır. 1960'lardan itibaren, kırsal alana ve tarıma yönelik politikalar Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) koordinasyonunda hazırlanan Kalkınma Planları ile yürütülmüş ve 1963 yılındaki Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile başlayarak tarıma yönelik politikalar üretilmiştir (Yenigül, 2017: 21). Türkiye'nin uygulamaya koyduğu en uzun vadeli tarım politikasının temeli ise 1964 yılında Ankara Anlaşması ile başlayan Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) üyelik sürecine ve bu çerçevede hazırlanan Katma Protokol'e dayanmaktadır.

Dünyanın geri kalanında olduğu gibi AB'de tarım çok büyük bir öneme sahiptir. AB'de tarım sektöründe yaklaşık 9 milyon kişi istihdam edilmekte, AB istihdamının yaklaşık yüzde 4'ünü; AB GSYH'sinin ise yaklaşık yüzde 1,5'ini tarım sektörü oluşturmaktadır (Eurostat, 2016). Tarım, günümüz AB'sinde olduğu gibi, AET'nin kurucu ülkelerinin toplam üretiminde, istihdamında ve ticaretinde de çok büyük bir rol oynamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Avrupa'da tarım politikası üzerinde bir bütünleşmenin tartışmaları başlamıştır. Bunun sebeplerinin başında, savaş nedeniyle Avrupa'da yaşanan gıda yetersizliği gelmektedir. Savaş sonrası dönemde

tarım üretimi çok azalmış ve bu dönemde üretim ile verimliliği artırmak, üç nedenden dolayı önem arz etmiştir. Gıda üretimindeki düşüş yüzünden insanlar kıtlık tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Gıda ithalatına olan yüksek seviyede bağımlılık politik zayıflık olarak algılanmıştır. Son olarak savaş sonrası dönemde Avrupa’da döviz kıtlığı yaşanmıştır (Zobbe, 2001: 4). Bunun yanı sıra, istihdamdaki kişilerin büyük bir bölümünü teşkil eden çiftçilerin gelir düzeylerini korumak ve kurucu ülkelerin tarım politikaları arasındaki farklılıkları ortadan kaldırmak için ortak bir tarım politikası oluşturulmasına ihtiyaç duyulmuştur. 1962 yılında uygulamaya koyulan Ortak Tarım Politikası (OTP) “tarımsal verimliliğin artırılarak, tüketicilere istikrarlı ve uygun fiyatlarla gıda temin edilmesini ve çiftçilere adil yaşam standartları sağlanmasını” hedeflemiştir (İKV, 2022).

1 Ocak 1958’de altı ülke arasında yürürlüğe giren Avrupa Ekonomik Topluluğunu Kuran Antlaşma ile ortak bir tarım politikası oluşturulması kararlaştırılmış ve Antlaşmada tarım konusu çok geniş yer bularak pek çok maddede yer almıştır (Acar ve Bulut, 2010: 5). Antlaşmanın 38. Maddesinde Ortak Pazar’ın toprak ürünlerini, hayvancılığı ve balıkçılık ürünlerini kapsadığı yer almıştır (Treaty Establishing the European Economic Community, 1957). Antlaşmanın 39. maddesi ile OTP için bir dizi hedef belirlenmiş, 1958 yazında Stresa Konferansı’nda ise, altı üye ülkenin politikacıları, sivil toplum kuruluşları, çiftlik ve gıda endüstrisi yetkililerinden oluşan delegasyon, Avrupa’da tarım sektöründe yaşanan problemlerin altını çizmek ve bunların çözümü için Komisyon ile bir görüşme gerçekleştirmiştir (Acar ve Bulut, 2010: 4). Bu görüşmenin sonunda, tarımın Topluluğun genel ekonomik stratejisinin bir parçası olarak devam etmesi, Topluluğun tarım ürünleri ticaretinin dünya pazarı karşısında korunması, aile çiftliklerinin Avrupa tarımının merkezine oturtulması kararlaştırılmıştır (Fearne, 1997: 16). Tüm bu gelişmeler ışığında OTP 1962 yılında uygulamaya konulmuştur.

OTP ile AB’nin tarımsal politikaları belirlenmekte olup, dönemsel şartlara ve gelecek hedeflere bağlı olarak sürekli güncellenmektedir. OTP, çiftçi gelirleri, AB’nin tarımdaki rekabet gücü, genişleme politikaları, çevre ve sürdürülebilirlik hedefleri gibi nedenlerden dolayı birçok reform süreci geçirmiştir. OTP karmaşık bir yapıda olsa ve AB müktesebatının büyük bir bölümünü kapsasa da sürekli güncellenmesi ile dinamik

bir yapıda olduğu ileri sürülebilmektedir. Türkiye ve AB tarımı, hedef ve ilkesel olarak benzerlik göstermektedir. Türkiye tarımındaki temel hedefler AB’de olduğu gibi fiyat istikrarı, çiftçilerin gelirlerini artırmak, güvenli gıda ve gıda güvencesi, kırsal alanlar, tarımdaki sürdürülebilirlik, çevre koruma, iklim değişikliği ile mücadeledir (AB Bakanlığı, 2012: 14). Ancak hedef ve ilkeler benzerlik gösterse de uygulanan tarımsal politikalara bakıldığında Türkiye ve AB arasında büyük farklar mevcuttur. Türkiye’nin OTP’ye uyumu, topraklarının çok parçalı olması ve tarımsal işletmelerinin küçük ölçekli olması, kooperatifleşme-örgütlenme anlayışının yaygın olmaması, düşük teknoloji kullanımı, düşük rekabet gücü, ilaç, tohum, gübre gibi tarım için önemli girdilerin yetersizliği ve bu girdilerdeki yüksek maliyet gibi nedenlerden dolayı çok kolay olmamıştır (Aksoylu ve Karaalp-Orhan, 2022: 194).

Türkiye ve AB arasında üyelik müzakerelerinin başlangıcıyla (2005) birlikte açılan otuz beş faslın üçü tarımsal konular olup; Komisyon, 7 Eylül 2006 tarihinde Türkiye’nin OTP’ye uyumunu değerlendirmiş ve 2007 yılında üyelik müzakerelerinin 11. Faslı olan “Tarım ve Kırsal Kalkınma”da çeşitli kriterler belirlenmiştir. AB’ye üyelik başvurusunda bulunan ülkeler için hazırlanan ilerleme raporlarında, tüm fasllara ilişkin gelişmelere yer verilmiş olup, bu raporlar incelendiğinde üyelik müzakerelerinin başladığı 2005 yılından günümüze kadar OTP’ye uyum konusunda çok fazla ilerleme kaydedilmediği, hatta Türkiye 2022 Raporu’nda da belirtildiği üzere bazı konularda gerilemelerin yaşandığını söylemek mümkündür.

Gümrük birliği, üye ülkelerden yapılan ithalatta tarifelerin kaldırılması, üçüncü ülkelerden yapılan ithalatta ortak bir dış tarifenin kabul edilmesi, üzerinde anlaşmaya varılan bir plana göre gümrük gelirlerinin paylaşımı ilkeleri ile hareket eden bir ekonomik entegrasyon modeli olup, pratikte en çok uygulanan ekonomik entegrasyon modellerinden biri olma özelliği taşımaktadır. AB ise bu ekonomik entegrasyon modelinin en bilinen ve en başarılı uygulaması olarak kabul edilmektedir. Türkiye’nin ikinci dünya savaşı sonrası izlediği politikaların bir yansıması olarak 1959 yılında AET’ye üyelik başvurusu yapmasının ardından, 12 Eylül 1963 tarihinde Ankara Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma 1 Aralık 1964’te yürürlüğe girmiştir. Anlaşma metninin 2. maddesinin 1. bendinde anlaşmanın amacı, “Türkiye ekonomisinin hızlandırılmış kalkınmasını ve Türk halkının çalıştırılma seviyesinin ve yaşama

şartlarının yükseltilmesini sağlama gereğini tümü ile göz önünde bulundurarak, Taraflar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri aralıksız ve dengeli olarak güçlendirmeyi teşvik etmek” olarak belirlenmiş, 2. bendinde ise bir gümrük birliğinin kurulması öngörülmüştür. Ankara Anlaşmasında Türkiye’nin üyeliği için “Hazırlık Dönemi”, “Geçiş Dönemi” ve “Son Dönem”den oluşan üç aşamalı model öngörülmüş, hazırlık döneminin ardından geçiş döneminde gümrük birliğinin hayata geçirilmesi konusunda mutabakata varılmıştır. 1970 yılında imzalanan ve 1 Ocak 1973 tarihinde yürürlüğe giren Katma Protokol ise Türkiye’nin Gümrük Birliği’ne katılımı için atılacak adımların ve süreç takviminin yol haritası niteliğinde olmuştur (Özer, 2020: 177). Katma Protokol, geçiş döneminde rekabet gücü kazanacağı düşünülen ürünlerde 12, daha uzun sürede rekabet gücü kazanacağı düşünülen ürünlerde ise 22 yıl olmak üzere, ikili ticarete tarifelerin ve tarife dışı engellerin kaldırılmasını öngörmüştür. Ankara Anlaşmasında alınan karar sonucunda AET ve Türkiye arasındaki ortaklık sürecini yürütmek üzere kurulan “Ortaklık Konseyi”nin 6 Mart 1995’te Brüksel’de gerçekleşen toplantısı sonucu alınan “1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı” neticesinde 1 Ocak 1996’dan itibaren Gümrük Birliği yürürlüğe girmiştir. İlgili kararın 4. maddesi uyarınca Türkiye ve AB arasında ithalat ve ihracattaki gümrük vergileri ile eş etkili önlemler tamamen kaldırılmış, 13. maddede ise kararın yürürlüğe girmesi ile birlikte Türkiye’nin üçüncü ülkelere karşı Ortak Gümrük Tarifesi uygulayacağı belirtilmiştir. T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı’nın 2009 yılında yayınlamış olduğu raporda “Gümrük Birliği Kararının 17–21. maddelerine göre, işlenmiş tarım ürünleri Gümrük Birliğine dahil edilmiş, Roma Antlaşması’nın II sayılı ekinde yer alan tarım ürünleri Gümrük Birliğine dahil edilmemiştir. Roma Antlaşması tarım ürünlerini, bitkisel ve hayvansal ürünlerle, su ürünleri ve bunların ilk işleme aşamasında elde edilen ürünler olarak tanımlamaktadır. Bu durumda et, süt, bitkisel ve hayvansal yağlar, şeker, taze ve işlenmiş meyve-sebze, hububat, un vs. tarım ürünleridir. Bunlardan temel tarım ürünü olarak adlandırılan süt, şeker ve hububatın ikinci defa işlenmesi ile elde edilen ürünler işlenmiş tarım ürünü olarak kabul edilmektedir” denilmektedir (T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2009: 79) Ankara Anlaşması ile başlayan Türkiye-AB ilişkilerinde tarım konusunda da ortaklık yapılması konusu ilk olarak Ankara Anlaşması’nın 11.maddesinde yer almıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2011). 1970 yılında imzalanan ve 1 Ocak 1973 tarihinde yürürlüğe giren

Katma Protokol'ün 33.maddesinde ise “Yirmi iki yıllık dönem içinde, Türkiye, tarım ürünlerinin Türkiye ile Topluluk arasında serbest dolaşımı için Türkiye'de uygulanması gerekli ortak tarım politikası tedbirlerini bu dönemin sonunda alabilmek amacıyla, kendi tarım politikasının uyumu yoluna gider” hükmü yer almaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2019). Protokol'ün 34.maddesi ise “Yirmi iki yıllık dönemin sonunda Ortaklık Konseyi, Türkiye'nin 33. maddenin 1. Fıkrasında belirtilen Ortak Tarım Politikası tedbirlerini aldığını tespit ettikten sonra, tarım ürünlerinin Türkiye ve Topluluk arasında serbest dolaşımının gerçekleşmesi için gerekli hükümleri tespit eder.” İfadesi yer almaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2019). Katma Protokol'de ön görülen 22 yıllık sürenin ardından Türkiye'de uygulanması gerekli OTP uyumu için ek süreye ihtiyaç olduğu ortaya çıkmış ve Türkiye'nin OTP'ye uyumunun bir zorunluluk olduğu AB tarafından çeşitli karar ve strateji metinlerinde vurgulanmıştır. Özet olarak, AB, Türkiye tarımının OTP'ye uyum ve rekabet gücü hususlarındaki gelişimini yetersiz bulmuş ve işlenmemiş tarım ürünlerine Gümrük Birliği kapsamında yer vermemiştir.

Bu doğrultuda çalışmanın amacı, Türkiye-Avrupa Birliği tarımsal dış ticaretini Gümrük Birliği çerçevesinde incelemek ve Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tarımsal ürün ihracatı ve Avrupa Birliği'nden tarımsal ürün ithalatı üzerindeki rolünü değerlendirmektir. Çalışmanın birinci bölümünde, ekonomik entegrasyon modelleri, Türkiye-AB Gümrük Birliği ve Gümrük Birliği'nin Türkiye dış ticaretine etkileri ele alınmaktadır. İkinci bölümde, Türkiye ve AB'de tarım politikalarının gelişimi ve tarımın temel özellikleri değerlendirilmekte, OTP'nin gelişimi çerçevesinde Türkiye'nin OTP'ye uyumu ele alınmakta ve son olarak, temel istatistik veriler üzerinden Türkiye ve AB'de tarım sektörü karşılaştırılmaktadır. Üçüncü ve son bölümde ise Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin tarım ürünleri ihracatı ve ithalatı ile ilişkisi GSYH, ithalat ve ihracat fiyat endeksi ve reel efektif döviz kuru bağımsız değişkenleriyle birlikte zaman serileri modeliyle analiz edilmekte ve analiz bulgularına yer verilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK ENTEGRASYON MODELLERİ VE TÜRKİYE- AVRUPA BİRLİĞİ GÜMRÜK BİRLİĞİ

1.1 Ekonomik Entegrasyon Modelleri

Ekonomik entegrasyon, uzun yıllardır küresel ekonominin en önemli bileşenlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ekonomik entegrasyon “farklı devletlere ait ekonomik birimler arasındaki ayrımcılığı ortadan kaldırmaya yönelik tedbirler” anlamında bir süreç ve “ulusal ekonomiler arasında çeşitli ayrımcılık biçimlerinin olmaması” özelliğiyle bir durum olarak tanımlanabilmektedir (Balassa, 1961: 1). Genel anlamda, ülkeler arasındaki ticarete ilişkin engellerin bir şekilde kaldırılması ve aralarında belirli iş birliği ve koordinasyon mekanizmalarının kurulması olarak ifade edilebilmektedir (El-Agraa, 1989: 1). Jovanovic (2006: 21) ise ekonomik entegrasyonun bir grup ülkenin kendi refah düzeylerini artırmaya çalıştığı bir süreç ve araç olarak tanımlamaktadır. Buna göre entegrasyon, üyeleri arasında ürün ve hizmetler için en azından bir miktar iş bölümü ve serbest dolaşım gerektirmektedir. Daha yüksek düzeyde entegrasyon modelleri ise belirlenmiş alan içinde üretim faktörlerinin serbestisi ile bu alan dışındaki ülkeler ile ilişkilerde belirli kısıtlamaları içermektedir. Diğer bir deyişle, uygulanma şekline göre farklı ekonomik entegrasyon modelleri bulunmaktadır.

Ekonomik entegrasyonun ilk örneği, 1834 yılında Alman Devletleri’nin oluşturduğu “Zollverein Gümrük Birliği”dir. Napolyon Savaşları’nın ardından Avrupa’nın sınırlarını belirlemek ve güçler dengesini düzenlememek amacıyla 1815 yılında gerçekleşen Viyana Kongresi, yeni devletler ortaya çıkararak ve mevcut sınırların yerlerini değiştirerek, Merkez Avrupa’nın politik yapısını yeniden şekillendirmiştir (Ploeckl, 2013). Viyana Kongresi sonucunda Alman Devletleri, Alman Konfederasyonu çatısı altında birleşmiştir. Alman Konfederasyonuna bağlı devletler arasındaki sınırlar ve ticari engeller, ekonomik faaliyetler üzerinde negatif etki yapmış; bunun sonucunda da devletler arasında gümrük ve tarife düzenlemeleri yapılması zorunlu hale gelmiştir. Bu etkiler ve düzenlemeler, Alman Devletleri

arasında “Zollverein Gümrük Birliği”nin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İlk gümrük birliği olarak kabul edilen Zollverein’in karakteristik özellikleri, üyelerin arasındaki ticari bariyerlerin ortadan kaldırılması, üyeler arasında ortak bir tarife politika uygulanması ve tarife gelirlerinin dağıtımının düzenlenmesi olmuştur (Shiue, 2005).

20. yüzyıla gelindiğinde peş peşe yaşanan ve başta Avrupa kıtası olmak üzere tüm dünyada çok büyük yıkım ve ekonomik çöküntüye neden olan iki büyük savaş sonrası, uluslararası ticarete hız kazandırmak ve bozulan ülke ekonomilerini toparlamak amacıyla ekonomik entegrasyon çabaları artmıştır. İkinci Dünya Savaşı’nın sona ermesinin ardından ekonomik entegrasyon hareketlerine hız kazandıran bir diğer gelişme ise Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması’nın (GATT) 1948 yılında yürürlüğe girmesi olmuştur. İmzalayan ülkeler arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, üretimde verimin artırılması ve uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi amaçlarıyla yürürlüğe giren anlaşma, dünyanın farklı bölgelerinde ekonomik bütünleşme hareketlerinin başlamasına olanak tanımıştır.

Ekonomik entegrasyonlar, entegrasyon derecesine göre aşağıdaki gibi sınıflandırılmaktadır:

- **Sektörel Ticaret Anlaşmaları** çok sınırlı ekonomik entegrasyonlardır. Kimi çevreler bu anlaşmaları ekonomik entegrasyondan çok ticari iş birlikleri olarak kabul etmektedir. Sektörel ticaret anlaşmaları birinci seviye entegrasyonlardır.
- **Tercihli Ticaret Anlaşmalarında** katılımcı ülkelerin diğer katılımcılardan yapılan ithalatlarda gümrük tarifelerini sıfırlamaları veya düşürmeleri beklenmektedir. **Serbest Ticaret Bölgelerinde** ise üye ülkeler arasında genellikle belirli ürün ve servislerde gümrük vergileri kaldırılmıştır. Serbest ticaret bölgelerinde Dünya Ticaret Örgütü kuralları geçerli değildir. Hem tercihli ticaret anlaşmaları hem de serbest ticaret bölgeleri ikinci seviye ekonomik entegrasyonlar olarak kabul edilmektedir.
- **Gümrük Birlikleri** serbest ticaret bölgeleri ile benzer özellikler taşımakla birlikte bu entegrasyon türünde katılımcı ülkeler üçüncü partilere karşı ortak gümrük tarifeleri ve ortak kısıtlamalar uygulamaktadırlar. Gümrük birliği, ürünlerin ortak bir gümrük alanı içinde serbest dolaşımı ve üyelerinin üçüncü

lkelerden ithalatlarında aynı tarife ve ticaret politikasını uygulamaları anlamına gelmektedir. Üyeler arasındaki ticarete “gümrük tarifeleri ve kotalar kaldırılmakta, hem de birlik dışında kalan lkelere karşı tek bir ortak tarife uygulanmaktadır” (Seyidoğlu, 2003: 204). Bu haliyle gümrük birlikleri üçüncü seviye ekonomik entegrasyonlardır.

- **Ortak Pazar** yukarıda bahsedilen ekonomik entegrasyonlardan çok daha fazla politik ve ekonomik iş birliği gerektirmektedir. Üretim faktörlerinin serbest dolaşımı ortak pazarın karakteristik özelliğidir. Dördüncü seviye ekonomik entegrasyon olarak kabul edilen ortak pazarda sağlık, güvenlik, sosyal güvenlik ve eğitim politikalarının harmonizasyonu söz konusudur.
- **Ekonomik Birliklerde** daha yüksek bir bölgesel iş birliği söz konusudur. Bu entegrasyon türünde bağlayıcılığı ve üyeler üzerinde yaptırım gücü bulunan ulusüstü kurum ve organizasyonlar bulunmaktadır. Yalnızca Avrupa Parasal Birliği’ne ye AB lkeleri bu beşinci seviye ekonomik entegrasyona erişmiştir.
- **Ulusüstü Birlikte** hem siyasi hem de ekonomik bir birlikten bahsedilmektedir. ye lkeler ulusal egemenliklerini terk etmiştir. Bu tür bir entegrasyona örnek olarak Amerika Birleşik Devletleri (ABD) eyaletlerinin birleşmesi gösterilebilmektedir (Pdussel Wu, 2004).

Tablo 1. Ekonomik Entegrasyon Modelleri

	Serbest Ticaret Bölgesi	Gümrük Birliği	Ortak Pazar	Ekonomik Birlik	Ulusüstü Birlik
Tarifelerin ve kotaların kaldırılması	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
Ortak dış tarife	Hayır	Evet	Evet	Evet	Evet
Faktör hareketliliği	Hayır	Hayır	Evet	Evet	Evet
Ekonomi Politikalarının Uyumlaştırılması	Hayır	Hayır	Hayır	Evet	Evet
Ekonomi Politikalarının Birleştirilmesi	Hayır	Hayır	Hayır	Hayır	Evet

Kaynak: Jovanovic (2006: 23)

Gümrük birliği, pratikte en çok uygulanan ekonomik entegrasyon modellerinden biri olma özelliği taşımaktadır. AB ise bu ekonomik entegrasyon modelinin en bilinen ve en başarılı uygulaması olarak kabul edilmektedir.

Bir gümrük birliğinin temel özellikleri arasında; üye ülkelerden yapılan ithalatta tarifelerin kaldırılması, üçüncü ülkelerden yapılan ithalatta ortak bir dış tarifenin kabul edilmesi, üzerinde anlaşmaya varılan bir plana göre gümrük gelirlerinin paylaşımı yer almaktadır. Söz konusu temel özelliklerle çerçevesinde bir gümrük birliğinin kurulmasının, ticaret akışları, üretim ve tüketim üzerindeki yansımaları ile genel olarak üye ülkelerin iç pazarlarındaki ürünlerin nispi fiyatını değiştirmesi beklenmektedir. Gümrük birliği teorisi, bu ve benzer etkileri ile bu etkilerin üye ülkelerin refahına ve bunun dünya ekonomisine yansımalarını analiz etmektedir (Robson, 1998: 17). Nitekim gümrük birliği ile karşılıklı ticarete koruma uygulamalarının kaldırılması, taraflar arasındaki karşılıklı ticaretin kolaylaşması ve serbestleşmesi ile serbest ticaret alanının büyümesinin refah artırıcı ve olumlu

ekonomik sonuçları olduğu gibi; üçüncü partilere karşı ortak gümrük tarifeleri ile birlikte koruma politikaları uygulanması, refah azaltıcı ve ekonomik yönden olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmaktadır (Hatipler, 2011: 17). Gümrük birliği, üye ülkelerin ekonomilerini pek çok başlık altında etkilemektedir. Birlik içerisindeki ticaret, tarafların üretim ve tüketimleri ile gelir dağılımları bu başlıklardan bazılarıdır. Ortaya çıkan bu ekonomik sonuçlar öncelikle gümrük birliğinin bir defalık etkilerini yansıtan statik ve süreklilik gösteren etkilerini yansıtan dinamik etkileri olmak üzere iki başlığa ayrılmaktadır.

1.1.1. Gümrük Birliğinin Statik Etkileri

Gümrük birliğinin statik etkileri, “teknoloji ve ekonomik yapının sabit kalması varsayımı altında, üretim faktörlerinin yeniden dağılımı dolayısıyla ortaya çıkacak” etkileri ifade etmektedir (Seyidoğlu, 2003: 206). Gümrük birliği teorisini 1950 yılında ilk olarak sunduğunda Jacob Viner¹, ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilere yer vermiştir. Ticaret yaratma etkisi yüksek maliyet ile üretilen yerli malların diğer birlik üyelerinden yapılan düşük maliyetli ithalat ile ikame edilmesidir. Ticaret saptırma etkisi ise üçüncü taraflara karşı uygulanan ortak gümrük tarifeleri nedeniyle birlik dışındaki ülkelere yapılan maliyeti düşük ithalatın yerini, birlik üyesi ülkelere yapılan maliyeti yüksek ithalatın alması anlamına gelmektedir. Bu durumda, ticaret yaratma etkisiyle maliyeti yüksek yerli üretim kaynakları daha verimli yerlere aktarılabilir; ticaret saptırma etkisiyle kaynaklar maliyeti yüksek ürünlerin üretimini yapan sektörler aktarılabilir (Halıcıoğlu, 1998: 99). Gümrük birliğinin statik etkilerinin ticaret hacimleri ve ülkelerin refah düzeyleri üzerindeki etkileri üç ana başlık altında incelenmektedir.

1.1.1.1. Ticaret Yaratıcı Etki

Bir malı yüksek maliyetler ile üreten ülke, gümrük birliğine dahil olması durumunda kaynaklarını o malı üretmek için harcamaya devam etmek yerine, birlik içerisinde aynı ürünü daha düşük maliyetler ile üreten birlik üyesinden daha ucuza

¹ Gümrük birliği teorisi ilk kez 1950 yılında Jacob Viner tarafından sunulmuş ve daha sonra 1956'da J. A. Meade, 1957 ve 1960 yıllarında R. G. Lipsey gibi önemli isimler tarafından genişletilmiştir. Bu çalışmalar entegrasyon teorisinin dayandığı teorik temeli oluşturmaktadır.

ithalat yaparak kaynaklarını daha verimli alanlara aktarabilecek, bunun sonucunda ise üretici rantı ortadan kalkacak ve toplum refahında artış gözlemlenecektir (Halıcıoğlu, 1998: 99). Birlik içerisinde bir malın üretiminin maliyet avantajına sahip olan ülkeye kayması, o malın üretiminde maliyet dezavantajı bulunan ülkelerin kaynaklarının daha verimli ürün ve alanlara aktarılması ve ortaya çıkan toplum refahı, gümrük birliğinin ticaret yaratıcı etkisi kapsamındadır. Gümrük birliği içinde ticarete koruma uygulamalarının ortadan kalkması ve ticaretin serbestleşmesi, ülkelerin diğer birlik üyelerinde düşük maliyetle üretilen malları ithal edebilmelerini mümkün kılmaktadır. Bunun sonucunda, ülke üretimde maliyet avantajına sahip olduğu malların üretimine yoğunlaşabilecek, bu malların üretimlerinde uzmanlaşacak ve kaynakların daha verimli kullanılabilmesi mümkün olacaktır.

1.1.1.2. Ticaret Saptırıcı Etki

Gümrük birliğine geçişten önce ülkelerden ucuza ithal edilen malların maliyetlerinin üzerine gümrük birliğine geçiş ile birlikte uygulanan ortak gümrük tarifeleri maliyetlerinin eklenmesi sonucu Birlik dışındaki üçüncü partilerden yapılan ithalatlarda maliyetler artmakta, bunun sonucunda ithalat daha yüksek maliyetli bir şekilde birlik içinden gerçekleşmektedir. Ticaret saptırıcı etki kaynakların yüksek maliyetle üretim yapan sektörlerle aktarılmasına neden olmakta ve böylece toplum refahını düşürmektedir (Temiz, 2009: 120).

1.1.1.3. Ticaret Hadleri Etkisi

Ticaret hadleri Gümrük Birliği üyesi ülkelerin yapmış oldukları iş birliği ve iş bölümü sonucu ortaya çıkacak refahtan ülkelerin alacağı payı belirlemektedir. Birlik içerisinde artan ekonomik verimlilik üretim maliyetlerinde azalış sağlamaktadır. Bu nedenle Birlik içerisinde artan verimlilik ticaret hadlerini olumlu olarak etkilemektedir. Haykır Hobikoğlu'na göre, "Gümrük birliğinin kurulmasıyla oluşan ekonomik güç, birlik dışındaki ülkeleri de birlik içine çekmektedirler. Gümrük birliği birlik dışı ülkelerde ne kadar ticaret sapmasına yol açarsa birlik üyelerinin ticaret hadleri etkisi dışı ülkelerle oluşan ekonomik faaliyetlerden o kadar olumlu etkilenmesine sebep olur" (Haykır Hobikoğlu, 2007: 72).

1.1.2. Gümrük Birliği'nin Dinamik Etkileri

Gümrük birliğinin hayata geçmesi ile birlikte birlik üyesi ülkeler daha büyük bir pazara geçiş yapmakta ve ülkelerin ekonomik yapılarında uzun vadeli, makro değişiklikler gözlemlenmektedir. Uzun vadede ülkelerin GSYH'lerinde, üretimlerinde, yatırımlarında, tasarruflarında ve sermayelerinde meydana gelen artışlar, ülkelerde ileri teknoloji kullanımını, uzmanlaşmayı ve ülkelere olan yabancı yatırımları da artırmaktadır. Gümrük birliğinin dinamik etkileri başlığı altında incelenen bu değişimler, gelişmekte olan ülkelerin büyük ölçekli ekonomilerden faydalanması için büyük bir önem taşımaktadır (Seyidoğlu, 2003: 211). Gümrük birliğinin dinamik etkileri, aşağıdaki başlıklar altında incelenmektedir.

1.1.2.1. Rekabet Etkisi

Gümrük birliği ile birlikte ticaretin önündeki engellerin kaldırılması ve ticaretin serbestleşmesi, birlik içerisinde karşılıklı ithalat/ ihracatın artmasını, ticaret hacminin genişlemesini, refahın artmasını sağlamakta; ekonominin ivme kazanması ile birlikte daha fazla firma piyasaya girmektedir. Ayrıca, gümrük birliğinin dinamik etkilerinin sonuçlarından biri olarak, büyüyen pazar ile birlikte birlik üyesi ülkelere yönelik yabancı sermaye yatırımları da artmaktadır. Bu pozitif ekonomik gelişmelerin sonucu olarak gümrük birliği içerisinde rekabet artmakta, artan rekabet ise ürün/ hizmet kalitelerinin artmasını, ürün maliyetlerinin düşmesini ve üretimde verimin artmasını sağlamaktadır (Yıldırım ve Dura, 2007: 146).

1.1.2.2. Ölçek Ekonomileri Etkisi

Ölçek ekonomileri etkisi, gümrük birliği içerisindeki firmaların kapasitelerindeki büyümenin üretimde verimliliği artırması, maliyetleri düşürmesi ve çeşitliliği sağlaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Gümrük birliği ile birlikte genişleyen pazar, üreticilere daha büyük bir kitleye hitap etme imkanını vermektedir. Gümrük birliğine geçişten önce yalnızca yurt içindeki tüketicilere yönelik olarak kısıtlı miktarda ve çeşitlilikte üretim yapan firmalar, Birlik içerisinde ticaretin serbestleşmesi ile birlikte daha büyük bir tüketici kitlesine ulaşma imkânı bulmakta, bu nedenle üretim kapasitelerini artırmakta ve ürünlerini çeşitlendirmektedir. Bir diğer açıdan,

büyük ölçekli ekonomilerin iç piyasaları bir gümrük birliğine benzetilebilir ve ölçek ekonomisinden yararlanabilir, ancak iç piyasası küçük ülkeler gümrük birliği kapsamında ölçek ekonomisinden yararlanma imkanına ulaşabilmektedir (Seyidoğlu, 2003: 211).

1.1.2.3. Dışsal Ekonomiler Etkisi

Dışsal ekonomiler etkisi, gümrük birliğinin sonucu olarak gelişen sektörlerin, kendisine bağlı olan alt sektörleri de geliştirmesi olarak tanımlanmaktadır. Bir başka tanımla, endüstrilerdeki firmaların bir karşılık ödemediğinde elde ettikleri tasarruflardır. Dışsal ekonomilerin faydaları arasında yeni tekniklerin entegre edilmesi, işçilik kalifikasyonunun yükselmesi ve altyapı tesislerinin iyileştirilmesi de yer almaktadır (Özdemir ve Koç Aytekin, 2016: 49).

1.1.2.4. Teknolojik Gelişme Etkisi

Gümrük birliği ile birlikte birlik üyesi ülkelerin ticaret hacimleri genişlemekte, ürün arz ettikleri pazar genişlemekte, sektörlerdeki firma sayısı ve firmalar arasındaki rekabet de artmaktadır. Bu rekabetin bir sonucu olarak firmalar daha az maliyetle daha çok ve daha kaliteli ürün üretmenin yollarını aramaktadır. Ayrıca, genişleyen sektörlerdeki ileri teknoloji gereksinimi, teknoloji ithalatını da hızlandırmaktadır. Oluşan geniş piyasa aynı zamanda AR-GE faaliyetlerine ayrılan fonların artırılmasını sağlamaktadır (Seyidoğlu, 2003: 212).

1.1.2.5. Kutuplaşma Etkisi

Gümrük birliğini oluşturan ülkelerin gelişmişlik düzeyleri arasında fark bulunması durumunda, teknoloji, sermaye, kalifiye insan gücü gibi konularda dezavantajlı konumda bulunan üye ülkeler, birlik içerisindeki serbest piyasa ortamından zarar görebilmektedirler. Rekabetin fazla olduğu serbest piyasa koşulları, gelişmiş ülkeler ile gelişimini tamamlayamamış ülkeler arasındaki makasın daha da açılmasına sebep olabilmektedir. Yine birlik içerisinde gelişmişlik düzeyi bakımından geride olan ülkelerdeki kalifiye insan gücü, imkanların ve refahın daha yüksek olduğu

gelişmiş ülkelere doğru göç edebilmektedir. Bu durum da gelişmiş ülkelere katkı sağlarken az gelişmiş ülkelere zarar verebilmektedir (Haykır Hobikoğlu, 2007: 69).

1.1.2.6. Yatırımları Teşvik Etkisi

Gümrük birliği, getirdiği pek çok avantaj ile birlikte Birlik içinden ve üçüncü partilerden sermaye ve yatırım çekebilmektedir. Gümrük birliği içinde tarife ve kota bulunmaması, ticaret saptırma etkisi ile birlikte üçüncü partilerden yapılan ithalatların azalması, birlik içerisinde ticarete serbestleşmenin ticari hacmi artırması ve bu durumun birlik dışındaki sermaye sahiplerini iştahlandırması gibi nedenler ile birlik dışında kalan ülke ve firmalar yatırım ve sermayelerini birlik içerisine kaydırmaktadırlar (Yıldırım ve Dura, 2007: 147).

1.2. Türkiye-Avrupa Birliği Gümrük Birliği

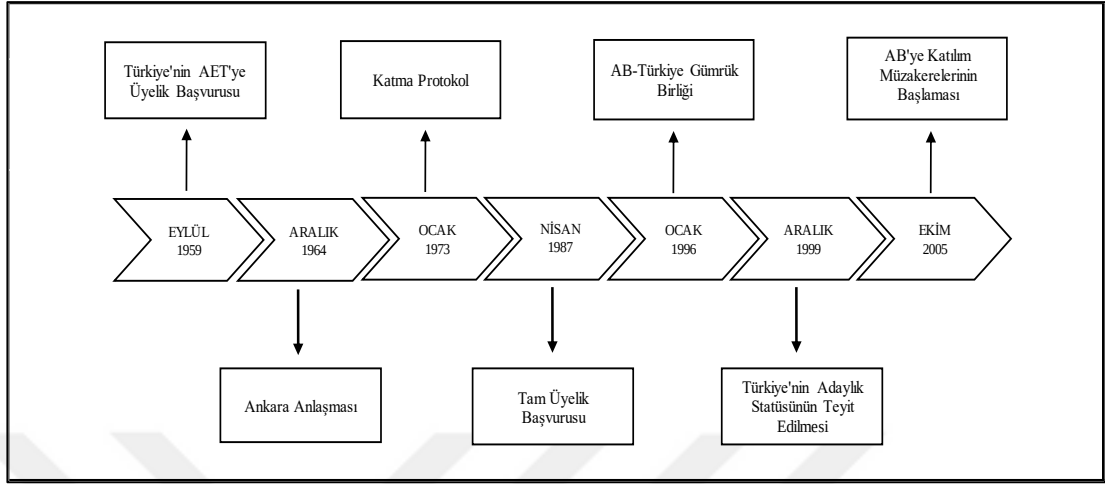
İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Soğuk Savaş'ın başlaması ile birlikte öncelikleri güvenliğini sağlama ve ekonomik büyüme olan Türkiye, Batı ile siyasi ve ekonomik bütünleşme arayışına yönelmiştir. Türkiye'nin iş birliği yönündeki eğilimi, Birleşmiş Milletler (BM), Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (NATO) ve Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) gibi organizasyonlara üye olması ile sonuçlanmıştır (Becker, Baki ve Lee, 2016). Bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde savaşın yıkıcı etkileri nedeniyle Avrupa'da siyasi ve ekonomik bütünleşme yönünde bir eğilim ortaya çıkmıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) savaş sonrası politikaları, kömür ve çelik gibi çok önemli iki kaynağın kontrol edilerek ekonomik gelişmenin hedeflenmesi, iki çok yıkıcı savaş yaşayan savaş yorgunu Avrupa'da kömür ve çelik alanındaki iş birliği vasıtasıyla kalıcı barışın sağlanması gibi siyasi ve ekonomik amaçlar çerçevesinde Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) (1951) kurulmuştur. İzleyen yıllarda kapsamı genişleyen Avrupa ekonomik bütünleşmesi, diğer ekonomik sektörleri de içine dahil etmiştir. Nitekim Roma'da imzalanan "Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nu Kuran Antlaşma" (1957) ile Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (EURATOM), "Avrupa Ekonomik Topluluğunu Kuran Antlaşma" ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) kurulmuştur.

AET’yi kuran Antlaşmanın 9. maddesine göre, “Topluluk mal ticaretinin tamamını kapsayan ve üye devletler arasında ithalat ve ihracattaki gümrük vergileri ile eş etkili bütün yükümlerin yasaklanmasına ve üçüncü ülkelerle ilişkilerde ortak bir gümrük tarifesinin kabulüne dayanan bir gümrük birliği temeli üzerine” kurulmuştur (Treaty Establishing the European Economic Community, 1957). Kurucu anlaşmanın 3. maddesinde Gümrük Birliği’nin aşamaları “üye devletler arasında gümrük vergilerinin kaldırılması ve ortak gümrük tarifesi oluşturulması, üye devletler arasında miktar kısıtlamalarının kaldırılması ve kişilerin, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımı” olarak belirlenmiş olup nihai hedef olan Avrupa Ortak Pazarı’nın kurulması yolunda ilk adım olarak Gümrük Birliği karşımıza çıkmaktadır (Treaty Establishing the European Economic Community, 1957). Bu kapsamda 1961 yılında Topluluk üyeleri arasındaki ithalat kısıtlamaları ortadan kaldırılmış, 1968 yılında pek çok tarım ve sanayi ürünüde Gümrük Birliği uygulamasına geçilmiş ve aynı yıl üçüncü partilere karşı ortak ticaret politikaları uygulanmasının başlaması ile birlikte Gümrük Birliği’ne geçiş aşaması tamamlanmıştır.

1.2.1. Ankara Anlaşması

Türkiye’nin savaş sonrası dönemde izlediği politikaların bir yansıması olarak 1959 yılında AET’ye üyelik başvurusu yapması ile birlikte Türkiye-AB ilişkileri resmi olarak başlamış olup; ortaklık ve üyelik ilişkileri günümüzde de devam etmektedir. Aşağıdaki şekilde de görüldüğü üzere 1987 yılında Türkiye’nin üyelik başvurusuyla birlikte Türkiye-AB ilişkileri Ankara Anlaşması ve üyelik başvurusu çerçevesinde her ikisinin sonunda da üyelik perspektifi olan iki yönde ilerlemektedir.

Şekil 1. Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi

Kaynak: Becker, Baki ve Lee (2016: 42)

Türkiye'nin Eylül 1959'da AET'ye üyelik başvurusunun ardından yapılan görüşmeler dört yıl sürmüş, 12 Eylül 1963 tarihinde Ankara Anlaşması imzalanmıştır. 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe giren Anlaşmanın 1. maddesine göre, anlaşmanın amacı, “Türkiye ekonomisinin hızlandırılmış kalkınmasını ve Türk halkının çalıştırılma seviyesinin ve yaşama şartlarının yükseltilmesini sağlama gereğini tümü ile göz önünde bulundurarak, Taraflar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri aralıksız ve dengeli olarak güçlendirmeyi teşvik etmektir”. Anlaşmanın 2. maddesi kapsamında ise Gümrük Birliği'nin kurulması öngörülmüştür (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2011). Ankara Anlaşması Türkiye ile AET arasındaki ilişkilerin çerçevesini tanımlamıştır, bu açıdan bir çerçeve anlaşma niteliğindedir (Dartan ve Göral, 2016: 6). Türkiye'nin Topluluk müktesebatını tam olarak uyguladığında son adımın üyelik olacağı ortaya konulmuştur. Nitekim Anlaşmanın 28. maddesinde “Anlaşma'nın işleyişi, Topluluğu kuran Antlaşma'dan doğan yükümlerin tümünün Türkiye'ce üstlenebileceğini gösterdiğinde, Akit Taraflar, Türkiye'nin Topluluğa katılması olanağını incelerler” ifadesi yer almıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2011).

Ankara Anlaşmasında Türkiye'nin AET'ye üyeliği için “Hazırlık Dönemi”, “Geçiş Dönemi” ve “Son Dönem”den oluşan üç aşamalı bir model öngörülmüş, hazırlık döneminin sonunda geçiş döneminde geçilmesiyle Gümrük Birliği'nin hayata geçirilmesi konusunda mutabakata varılmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği

Başkanlığı, 2011). Hazırlık döneminde, 1960'ların başında çok farklı ekonomik yapılara sahip taraflar arasındaki ekonomik farklılıkların azaltılması hedeflenmiştir. Bu süreçte Türkiye herhangi bir yükümlülük üstlenmezken; AET Türkiye'nin dört geleneksel ürünü olan fındık, kuru üzüm, kuru incir ve tütünde tarife indirimi ve Mali Protokol kapsamında 175 milyon ECU kredi sağlamayı kabul etmiştir. Türkiye'nin bu dönemdeki yükümlülüğü ise ekonomisini Avrupa ekonomileriyle rekabet edebilmek amacıyla güçlendirmek olmuştur. Hazırlık döneminde Türkiye'nin ithalatı ihracattan daha hızlı gelişmiştir. Aynı zamanda AET'nin Türkiye'nin toplam ithalatındaki payı yükselmiştir (Karluk, 2007: 456). Ancak her iki taraf da söz konusu hedeflere ulaşmak için yeterli çabayı gösterememiştir (Dartan ve Göral, 2016: 7). Anlaşmaya göre hazırlık dönemi beş yıl olarak öngörülmüştür. Ancak görüşmelerin uzaması sebebiyle hazırlık döneminin sona ermesi Ocak 1973'te Katma Protokol'ün yürürlüğe girmesine kadar ertelenmiştir.

1.2.2. Katma Protokol

Ankara Anlaşmasında bir Gümrük Birliği kurulması taahhüdü yer alırken Gümrük Birliği'nin hayata geçirilmesi için gerekli olan program Katma Protokol ile belirlenmiştir (Kabaalioğlu, 1998: 115). 1970 yılında imzalanan Katma Protokol, Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne katılımı için atılacak adımların ve süreç takviminin yol haritası niteliğinde olmuştur (Özer, 2020: 177). 1 Ocak 1973 tarihinde yürürlüğe giren “Katma Protokol, Ankara Antlaşmasının 4'üncü, Geçici Protokolün 1'inci maddesine dayanılarak hazırlanmış bir ön katılım anlaşmasıdır” (Karluk, 2007: 451). 64 maddeden oluşan Katma Protokol'ün dört kısmı vardır. Birinci kısım “Malların Serbest Dolaşımıdır” ve “Gümrük Birliği”, “Akit Taraflar Arasında Miktar Kısıtlamalarının Kaldırılması”, “Ortak tarım politikasının uygulama alanına konulması sonucu olarak Topluluğa ithali özel düzene bağlı ürünler” ve “Tarım” bölümlerini içermiştir. İkinci kısım “Kişilerin ve Hizmetlerin Dolaşımı” olup; “İşçiler” ve “Yerleşme Hakkı, Hizmetler ve Ulaştırma” bölümlerinden oluşmuştur. Üçüncü kısım “Ekonomi Politikalarının Yakınlaştırılmasıdır”. Bu kısımda, “Rekabet, Vergileme ve Mevzuatın Yakınlaştırılması”, “Ekonomi Politikası” ve “Ticaret Politikası” bölümlerinde yer verilmiştir. Son kısımda ise genel ve son hükümler düzenlenmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2019).

Katma Protokol, geçiş dönemi boyunca rekabet gücü kazanacağı düşünölen ürünlerde 12, daha uzun sürede dış rekabet gücü kazanacağı düşünölen ürünlerde ise 22 yıl olmak üzere, ikili ticarete tarifelerin ve tarife dışı engellerin kaldırılmasını öngörmüştür. Buna göre, Topluluk belirli bir kotayı aşan tekstil ve petrol ürünleri gibi mallar hariç, Türkiye'den ithal edilen mallara uygulanan tüm gümrük vergilerini kaldırırken, Türkiye'nin Topluluk sanayi ürünlerindeki gümrük vergilerini Katma Protokolün yürürlüğe girdiğı tarihten itibaren sırasıyla 12 ve 22 yıl süreyle kaldırması planlanmıştır (Nas, 2018: 44).

1.2.3. 1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı

Ankara Anlaşmasının bir çerçeve anlaşma olması nedeniyle, Türkiye ve AET arasında kurulan ortaklı ilişkisinin yürütölmesi ve hedeflenen amaçlara ulaşılabilmesi, bu kapsamda anlaşma hükümlerinin uygulanması için bir “Ortaklık Konseyi” oluşturulması kararlaştırılmıştır. Konsey, ortaklık rejimin en üst karar organı niteliğinde oluşturulmuştur. Nitekim Konsey'in 6 Mart 1995'te Brüksel'de gerçekleşen toplantısı sonucu aldığı “1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı” ile “Ankara Anlaşması ve Anlaşmanın Katma ve Tamamlayıcı Protokollerindeki hükümleri saklı kalmak kaydıyla, söz konusu Anlaşmanın 2'inci ve 5'inci maddelerinde öngörölen Gümrük Birliğı'nin son döneminin uygulamasına ilişkin kuralları” tespit etmiştir. (Türkiye-Avrupa Topluluğı Ortaklık Konseyi Kararları, 2001). Bu karar neticesinde 1 Ocak 1996 tarihi itibarıyla Gümrük Birliğı yürürlüğe girmiş ve Ankara Anlaşmasında öngörölen son dönem başlamıştır.

Ortaklık Konseyi Kararı'nın 4. maddesi uyarınca AB ve Türkiye arasında ithalat ve ihracattaki gümrük vergileri ile eş etkili önlemler tamamen kaldırılmış, 13. maddede ise kararın yürürlüğe girmesi ile birlikte Türkiye'nin üçüncü ölkelere karşı Ortak Gümrük Tarifesi uygulayacağı belirtilmiştir. Ancak, tarım ürünleri, Gümrük Birliğı'nin dışında bırakılmıştır. Altı bölümden oluşan Ortaklık Konseyi Kararı sırasıyla; “malların serbest dolaşımı ve ortak ticaret politikası; tarım ürünleri; gümrüklere ilişkin hükümler; mevzuat uyumu; kurumsal hükümler; genel ve son hükümlerden” oluşmaktadır (Karlık, 2007: 453-454). Türkiye, Gümrük Birliğı'nin yürürlüğe girmesiyle birlikte AB'den ithal edilen sanayi ürünlerine uyguladığı gümrük vergilerini ve eş etkili önlemleri kaldırmış ve Birlik dışı ölkelere yönelik miktar

kısıtlamasını AB ile uyumlaştırmıştır. Beş yıl süreyle geçiş dönemine bırakılan hassas ürünler dışında AB'nin Ortak Gümrük Tarifesini yürürlüğe almıştır (İKV, 2022). Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne katılımı üyelik yolunda önemli bir adım olarak görülmekle birlikte Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girmesi AB ile olan karşılıklı ticaret hacminde gözle görülür bir artış meydana getirmiştir (Becker, Baki ve Lee, 2016: 41).

1.3. Gümrük Birliği Sonrası Türkiye Dış Ticareti

Temel istatistiki veriler incelendiğinde Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girdiği 1996 yılından itibaren Türkiye ve AB arasındaki ticaret hacminin giderek arttığı gözlemlenmektedir.

Tablo 2. Türkiye Dış Ticareti ve AB'nin Payı (bin \$)

Yıl	Genel			Avrupa Birliği (AB - 27)			AB'nin Payı	
	İhracat	İthalat	İhr/ İth	İhracat	İthalat	İhr/ İth	İhracat	İthalat
1995	21.637.041	35.709.011	61%	11.078.245	16.861.565	66%	51%	47%
1996	23.224.465	43.626.642	53%	11.328.579	21.838.787	52%	49%	50%
1997	26.261.072	48.558.721	54%	11.959.010	23.364.341	51%	46%	48%
1998	26.973.952	45.921.392	59%	13.095.388	22.613.599	58%	49%	49%
1999	26.587.225	40.671.272	65%	13.621.355	20.347.853	67%	51%	50%
2000	27.774.906	54.502.821	51%	13.651.184	25.804.530	53%	49%	47%
2001	31.334.216	41.399.083	76%	15.400.787	17.926.941	86%	49%	43%
2002	36.059.089	51.553.797	70%	17.432.965	23.259.924	75%	48%	45%
2003	47.252.836	69.339.692	68%	23.809.267	31.656.820	75%	50%	46%
2004	63.167.153	97.539.766	65%	31.154.616	43.813.760	71%	49%	45%
2005	73.476.408	116.774.151	63%	35.610.069	48.085.688	74%	48%	41%
2006	85.534.676	139.576.174	61%	41.322.262	54.309.920	76%	48%	39%
2007	107.271.750	170.062.715	63%	52.119.405	62.995.082	83%	49%	37%
2008	132.027.196	201.963.574	65%	55.549.563	69.254.329	80%	42%	34%
2009	102.142.613	140.928.421	72%	41.288.877	53.142.848	78%	40%	38%
2010	113.883.219	185.544.332	61%	45.697.963	67.710.152	67%	40%	36%
2011	134.906.869	240.841.676	56%	54.436.524	85.598.331	64%	40%	36%
2012	152.461.737	236.545.141	64%	50.700.814	82.027.895	62%	33%	35%
2013	161.480.915	260.822.803	62%	54.253.068	86.176.068	63%	34%	33%
2014	166.504.862	251.142.429	66%	58.610.951	82.851.274	71%	35%	33%
2015	150.982.114	213.619.211	71%	53.441.794	73.139.975	73%	35%	34%
2016	149.246.999	202.189.242	74%	56.657.504	72.180.833	78%	38%	36%
2017	164.494.619	238.715.128	69%	67.987.332	78.656.466	86%	41%	33%
2018	177.168.756	231.152.483	77%	77.429.205	73.366.674	106%	44%	32%
2019	180.832.722	210.345.203	86%	76.726.198	67.913.047	113%	42%	32%
2020	169.650.994	219.516.807	77%	70.019.688	73.337.528	95%	41%	33%
2021	225.214.458	271.425.553	83%	93.052.537	85.383.160	109%	41%	31%

Kaynak: TÜİK (2022a) verileri ile yazar tarafından hazırlanmıştır.

1995 yılında yaklaşık 28 milyar dolar olarak gerçekleşen karşılıklı ticaret, 2021 yılına gelindiğinde 178 milyar dolara ulaşmıştır. Tablo 2’de görülebileceği üzere, Türkiye’nin Gümrük Birliği’ne katıldığı yılların başında AB’den yapılan ithalatta hızlı bir artış gerçekleşmiş; ancak aynı artış hızı AB’ye yapılan ihracata yansımamıştır. AB’ye yapılan ihracatın ivme kazanması 2000’li yılların başında gerçekleşmiştir. 1995 yılında AB ile dış ticarete ihracatın ithalatı karşılama oranı %66 olarak gerçekleşirken, bu oran 2000 yılına gelindiğinde %53’e kadar düşmüş; 2001 yılından itibaren dalgalı bir seyir izlemekle birlikte bir daha % 60’ın altına düşmemiştir. Tablo 2’deki AB ile ihracat ve ithalat rakamlarına bakıldığında, özellikle ilk yıllarda Gümrük Birliği ile birlikte oluşan ticaret yaratıcı etkinin AB lehine gerçekleştiği gözükmemektedir. Nitekim Yıldırım ve Dura (2007) Gümrük Birliği’nin net etkisinin ticaret yaratma yönünde olduğunu, bununla birlikte bu ticaret yaratıcı etkinin AB lehine gerçekleştiğini belirtmişlerdir. Bununla birlikte AB’den transfer edilen bilgi ve teknoloji ile Gümrük Birliği’nin getirmiş olduğu rekabetin Türk firmalarına kazandırdığı kalite ve verimlilik artışının Türkiye için fayda sağladığından bahsetmek mümkündür (Özdemir ve Koç Aytakin, 2016: 57). 2018 yılına gelindiğinde Türkiye, Gümrük Birliği sürecinde ilk kez AB’ye karşı dış ticaret fazlası vermiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranının artması, Türkiye’nin AB’ye karşı rekabet gücünün artmasını işaret etmektedir.

Her ne kadar Gümrük Birliği’nin yürürlüğe girmesi AB ile olan karşılıklı ticaret hacminde gözle görülür bir artış meydana getirse de, Türkiye’nin Gümrük Birliği’ne dahil olduğu 1996’dan itibaren hacimsel olarak artan AB ile dış ticareti, Türkiye toplam ihracat ve ithalatına yansımamıştır. 1996 yılında toplam ihracattaki payı %49 olan AB’ye ihracat, 2021 yılına gelindiğinde %41’e düşmüştür. İhracatın ithalatı karşılama oranı olarak ele alındığında ise 1999 yılının ardından AB ile olan ticarete oluşan dış ticaret açığı, genel dış ticaret açığının altında seyretmiş olup; bu durumun Türkiye’nin yüksek dış ticaret açığında AB’nin önemli bir negatif etkisinin olmadığı şeklinde yorumlanmaktadır. Bu yorumun çıkış noktası ise, doğalgaz ve petrol ihracatçısı ülkeler ile yapılan dış ticaretin, Türkiye’nin yüksek dış ticaret açığının ana nedenlerinden biri olarak görülmesidir (Nart, 2010: 2878).

Tablo 3. AB’ye İhracatta ilk 10 Ürün Grubu (bin \$)

Sıra	Ürün Grubu	2002	2008	2011	2014	2019	2021
1	Motorlu Kara Taşıtları ve Diğer Kara Taşıtları	2.082.474	11.900.322	10.253.394	11.286.923	18.261.545	16.199.846
2	Nükleer Reaktörler, Makinalar, Mekanik Cihazlar	1.101.923	4.884.121	5.277.870	6.327.209	8.097.645	9.353.629
3	Örme Giyim Eşyası ve Aksesuarı	2.680.174	5.675.596	5.865.475	6.435.424	5.454.766	6.622.688
4	Demir ve Çelik	478.923	2.500.430	2.040.690	1.470.836	3.480.362	6.431.185
5	Elektrikli Makina ve Cihazlar	1.581.788	3.328.351	3.372.492	4.275.144	4.056.357	5.215.182
6	Örülmemiş Giyim Eşyası ve Aksesuarı	1.746.286	3.164.407	3.254.280	4.038.986	4.153.008	4.587.777
7	Plastikler ve Mamulleri	235.907	1.352.544	1.635.799	2.222.700	2.615.153	4.274.219
8	Mineral Yakıtlar, Mineral Yağlar	323.590	2.096.768	1.799.118	2.578.622	4.399.615	4.177.368
9	Demir veya Çelikten Eşya	427.000	2.390.413	2.103.269	1.979.618	2.707.229	3.863.590
10	Aluminyum ve Aluminyumdan Eşya	191.535	1.019.861	1.342.989	1.388.620	1.678.070	3.016.908

Kaynak: Trade Map (2022)

Tablo 3’te Türkiye’den AB’ye en fazla ihraç edilen 10 ürün grubu yer almaktadır. Gümrük Birliği’nin yürürlüğe girmesi ile birlikte Türk Sanayi Sektörü uluslararası rekabete açılmış ve sektörde kalite ve verimlilik artış meydana gelmiştir (Özdemir ve Koç Aytekin, 2016: 51). Otomotiv, makine, tekstil, demir-çelik ve kimyevi maddeler sektörleri, Gümrük Birliği’ne ve Gümrük Birliği’nin doğal sonucu olan uluslararası rekabete uyum sağlayarak AB’ye en fazla ürün ihraç eden sektörler olarak karşımıza çıkmakta ve birkaç istisnai yıl haricinde bu sektörlerin AB’ye ihracatları artan bir grafik izlemektedir. Geniş bir perspektiften bakıldığında ise, tablodaki verilerin yer aldığı 2002-2021 yılları arasında bazı ürün gruplarında 10 kattan fazla ihracat artışı gerçekleştiği görülmektedir. Bununla birlikte AB’ye yapılan

ihracatta ilk on ürün grubu arasında çalışmanın ana konusu olan tarımsal ürünler yer almamaktadır.

Tablo 4. AB’den İthalatta ilk 10 Ürün Grubu (bin \$)

Sıra	Ürün Grubu	2002	2008	2011	2014	2019	2021
1	Nükleer Reaktörler, Makinalar, Mekanik Cihazlar	4.717.466	14.339.904	17.140.723	16.744.630	12.439.196	15.485.302
2	Motorlu Kara Taşıtları ve Diğer Kara Taşıtları	1.835.065	9.683.774	13.911.135	12.357.210	7.795.084	12.297.087
3	Demir ve Çelik	1.209.926	6.488.105	7.755.662	5.917.642	5.571.276	8.851.528
4	Elektrikli Makina ve Cihazlar	2.648.503	7.134.058	9.033.639	7.525.906	6.038.446	7.168.888
5	Plastikler ve Mamulleri	1.468.074	4.520.211	5.882.851	6.141.351	5.046.793	6.724.040
6	Eczacılık Ürünleri	715.849	2.931.354	2.922.691	3.111.678	3.163.038	4.487.008
7	Mineral Yakıtlar, Mineral Yağlar	363.035	3.869.438	5.868.418	7.628.769	3.578.181	2.838.947
8	Optik Alet ve Cihazlar	539.703	2.122.573	2.649.800	2.819.731	2.434.481	2.777.355
9	Organik Kimyasal Ürünler	741.392	1.699.876	1.877.380	2.019.563	2.046.380	2.637.231
10	Kağıt ve Karton	541.370	1.450.810	1.811.362	1.714.969	1.566.092	1.887.602

Kaynak: Trade Map (2022)

Tablo 4’te AB’den Türkiye’ye en fazla ihraç edilen 10 ürün grubu yer almaktadır. Tabloya bakıldığında, 2002-2021 arası dönemde, AB’ye yapılan ihracatta olduğu gibi AB’den yapılan ithalatta da çok büyük artışlar meydana geldiği

görülmektedir. Tablo 3 ve 4'teki veriler dikkate alındığında, Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girmesi ile birlikte AB'den gümrük vergisiz olarak ithal edilen demir, çelik, plastik ve diğer petrol ürünleri gibi ham maddelerin, 2000 yılından itibaren ivme kazanan Türkiye ihracatına katkısı olduğu yorumuna varılabilmektedir. Yine AB'den ithalatı en fazla yapılan ilk 10 ürün grubu arasında çalışmanın ana konusu olan tarımsal ürünler yer almamakta olup, bunun sebeplerine çalışmanın ilerleyen bölümlerinde yer verilmektedir.

Tablo 5: Türkiye ve AB Karşılıklı Tarımsal Dış Ticaret Verileri (\$)

YIL	AB'YE TARIMSAL ÜRÜN İHRACATI	AB'DEN TARIMSAL ÜRÜN İTHALATI	İHR/ İTH
1993	1.448.826.103	467.021.515	310,23%
1994	1.705.717.347	310.792.807	548,83%
1995	1.974.304.264	989.270.771	199,57%
1996	1.927.044.611	932.228.474	206,71%
1997	2.057.980.058	641.242.680	320,94%
1998	1.948.713.796	642.813.895	303,15%
1999	1.900.525.173	628.344.245	302,47%
2000	1.551.384.130	575.809.608	269,43%
2001	1.734.307.479	357.027.825	485,76%
2002	1.730.321.843	575.644.525	300,59%
2003	2.184.423.329	772.640.844	282,72%
2004	2.818.519.931	919.686.569	306,47%
2005	3.759.281.016	1.133.110.973	331,77%
2006	3.438.760.983	1.117.687.296	307,67%
2007	3.825.015.527	1.497.394.647	255,44%
2008	4.033.357.580	1.994.935.177	202,18%
2009	3.747.906.398	1.545.244.111	242,54%
2010	4.159.040.048	2.018.230.970	206,07%
2011	4.388.049.021	3.074.957.602	142,70%
2012	4.234.204.269	2.695.226.972	157,10%
2013	4.529.143.890	2.558.439.412	177,03%
2014	5.105.046.979	2.483.743.874	205,54%
2015	5.078.099.370	2.663.954.672	190,62%
2016	4.637.055.640	2.621.813.654	176,86%

2017	4.696.889.208	3.141.420.238	149,51%
2018	4.783.629.264	3.169.148.116	150,94%
2019	5.002.826.959	2.811.321.541	177,95%
2020	5.310.785.385	2.719.096.328	195,31%
2021	6.197.337.713	3.033.593.610	204,29%

Kaynak: TÜİK (2022a) verileri ile yazar tarafından hazırlanmıştır.

AB ülkeleri ile tarımsal dış ticaret rakamlarına bakıldığında, Türkiye'nin AB karşısında net bir tarım ihracatçısı olduğu görülmekle birlikte, ihracatın ithalatı karşılama oranının düşme eğiliminde olduğu gözlemlenmektedir. Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girdiği 1996 yılından önce 1994 yılında % 540'lara varan bu oran, 2021 yılında % 200'lere düşmüştür. AB ülkelerine yapılan tarımsal ürün ihracatı ve AB'ye yapılan genel ihracat verilerine göz atıldığında (Tablo 2) ise, tarımsal ürün ihracatının artış hızının, genel ihracatın artış hızından düşük seyrettiği gözlemlenmektedir. Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girdiği 1996 yılından 2021 yılına kadar AB'ye yapılan ihracat 9 kat artış gösterirken, AB'ye yapılan tarımsal ürün ihracatı 2021 yılına gelindiğinde 3 kat artış göstermiştir.

Gümrük Birliği'nin Türkiye dış ticaretine etkisi genel hatlarıyla değerlendirildiğinde, Türkiye'de sanayi sektörünün rekabet gücüne ve verimliliğine olumlu katkılar sağladığı, Türkiye'ye gelen yabancı yatırımcıların sayısında artış meydana getirdiği, üretim kalitesini ve ürün güvenliğini artırdığı, üretim yapısını çeşitlendirdiği ve Türkiye'nin dünya ile entegrasyonuna fayda sağladığı sonuçlarına varılabilmektedir (Kalaycı ve Küçükali, 2018: 16).

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ'NDE TARIM

İnsanlık tarihinin ilk ve en uzun süre devam eden ekonomik faaliyetlerinden biri olan tarım, uzun zamandır ülke ekonomilerinin en önemli üretim ve ticaret faktörlerinden biri konumundadır. Sözlük anlamı ile tarım, “Bitkisel ve hayvansal ürünlerin üretilmesi, kalite ve verimlerinin yükseltilmesi, uygun koşullarda korunması, işlenip değerlendirilmesi ve pazarlanması” işidir (Türk Dil Kurumu-TDK, 2022). Tarım, insanların hayatlarını sürdürebilmeleri için en temel gereksinimlerden biri olan beslenme ile doğrudan ilintili olmasının yanında, yüzyıllardır ekonomi ve istihdam için de en önemli faktörlerden biri olmuştur. Tarımsal üretimin, toplumun gıda ihtiyaçlarını karşılamasının yanı sıra, tekstil gibi diğer önemli ekonomik faaliyetlere hammadde kaynağı olması, çevrenin korunması, hayvan refahının artırılması, kırsal yaşamın sürdürülmesi ve toplumun refah seviyesinin yükselmesi gibi katkıları bulunmaktadır (İktisadi Kalkınma Vakfı-İKV, 2022). Sanayi devrimi ile birlikte hızlı bir şekilde artan şehirleşme, hızlı nüfus artışı gibi nedenlerle yakın gelecekte doğal kaynakların yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalacağı tahmin edilmekte olup; erozyon, yanlış ürün ekimi ve yanlış gübre kullanımı, tarım ile uğraşan nüfusun şehirlere göç etmesi, iklim değişiklikleri, kuraklık ve su kıtlığı gibi nedenlerle tarım alanları küçülmektedir (Kılavuz ve Erdem, 2019: 134). BM'nin 2013 yılında yayımladığı rapora göre 2050 yılında 9,6 milyara çıkacağı tahmin edilen dünya nüfusu, ülkelerin gıda arzı yetersizliği endişelerini artırmakta, insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri adına temel gıdanın ve buna bağlı olarak tarımın önemi her geçen gün artmaktadır (Birleşmiş Milletler-BM, 2013). Ayrıca, tüm dünyada etkisini gösteren COVID-19 pandemisi de güvenli gıdaya erişimin ve tarımın önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Tarım, nüfusun beslenme ihtiyacının karşılanması dışında, tarım dışı endüstrilere hammadde kaynağı sağlaması, dünya üzerinde milyonlarca kişinin istihdam edilmesi, ülkelerin kendi kendilerine yetebilmeleri ve dışa bağımlılıklarının azaltılması gibi nedenlerle de çok önemli bir ekonomik sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünyanın geri kalanında olduğu gibi tarım Türkiye'nin ve kuruluşundan itibaren AB'nin temel sektörlerinin başında gelmektedir.

2.1. Türkiye’de Tarım

2.1.1. Türkiye’nin Tarım Politikalarının Tarihsel Gelişimi

Hızlı nüfus artışı ve kalabalık nüfus, kırsal kesimden kentlere göç ve istihdam problemleri ile karşı karşıya olan Türkiye, kuruluşundan itibaren AB ve diğer dünya ülkeleri gibi tarıma büyük önem vermiş ve sektörün gelişmesi için politikalar üretmiştir. Çalışmanın bu bölümünde Türkiye’nin tarım politikalarının tarihsel gelişimi ele alınmaktadır.

Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda Türkiye GSYH’sinin yüzde 50’si tarımsal üretimden sağlanmış olup; toplam işgücünün yaklaşık yüzde 90’ı tarım sektöründe istihdam edilmiştir (Demirdöğen ve Olhan, 2017: 3). Cumhuriyetten önce teknolojiyen yoksun, daha çok geleneksel yöntemler ile gerçekleştirilen tarım, Cumhuriyetin kurulması ile birlikte gelişim göstermiş, Mustafa Kemal ATATÜRK için öncelikli konular arasında yer almıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımda aşar vergisi kaldırılmış, toprakta özel mülkiyet anlayışı benimsenmiş, Ziraat Bankası vasıtası ile çiftçilere daha ucuz ve daha fazla miktarda kredi sağlanmış, tarımda makineleşme teşvik edilmiş, toprağı olmayan çiftçi ve göçmenlere arazi dağıtılmış, bazı mera alanları tarıma açılmıştır. Bu gelişmelerin sonucunda 1927 yılına gelindiğinde tarımda yüzde 27’lik bir büyüme gerçekleşmiştir (Dernek, 2006: 3).

Ancak Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım sektöründe kazanılan ivme, 1929 yılında dünya genelinde yaşanan ekonomik kriz (Büyük Buhran) ile tersine dönmüş; tarım ürünlerinin fiyatlarında yaşanan düşüşler nedeniyle tarımsal üretimde ve tarım gelirlerinde azalmalar meydana gelirken işsizlikte artış yaşanmıştır (Eştürk ve Ören, 2014: 194). Bu dönemde devlet, çiftçiyi korumak, tarımsal üretimin sürdürülebilmesini sağlamak ve büyük oranda tarıma bağlı olan sanayiye desteklemek adına bir dizi önlemler almıştır. Buhran yıllarında iç pazarı geliştirmeye ve yerli malı kullanımının teşvik edilmesine yönelik adımlar atılmış, hayvan vergileri azaltılmış, Ziraat Bankası’ndan alınan kredilere af, faiz indirimi ve taksitlendirme uygulamaları getirilmiş, tahıl fiyatları desteklenmiş ve çıkarılan “Buğday Koruma Kanunu” ile birlikte Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) kurulmuştur (Dernek, 2006: 3).

Büyük Buhran'ı izleyen yıllarda da tarımda devletçi ve korumacı politikalar devam etmiş, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle tarımda çalışan ve çalışabilir durumda olan nüfus silah altına alınmıştır. Bunun sonucunda ise tarım arazileri boş kalmış, kapasitesi çok fazla artan orduya gıda tedariki güç hale gelmiş, gıda üretim ve tedarikinde kıtlıklar yaşanmıştır (Eştürk ve Ören, 2014: 195).

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle ABD'nin uygulamaya geçirdiği Marshall Planı kapsamında alınan yardımlar ve Ziraat Bankası'nın çiftçiye kullandığı ucuz ve uzun vadeli krediler ile birlikte Türk tarımında traktör devrimi yaşanmış, makine ve gübre kullanımı yaygınlaşmış, bunlara bağlı olarak da tarımsal üretim ve ürün fiyatları artış göstermiştir (Oktar ve Varlı, 2010: 17). Aynı dönemde sanayileşme ve kentleşme gelişmiş, kırsaldan kentlere göç başlamış, bunlarla ilişkili olarak köy ve kent arasındaki gelişmişlik düzeyi farkı artmaya başlamıştır.

1960'lardan itibaren, kırsal alana ve tarıma yönelik politikalar Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) koordinasyonunda beş yıllık kalkınma planları ile yürütülmüş, 1963 yılındaki Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile başlayarak tarıma yönelik politikalar üretilmiştir (Yenigül, 2017: 21). 1963-1967 yılları arası dönemi kapsayan Birinci Kalkınma Planı ile köy ve kent arasındaki dengenin korunması ve tarımda verimliliğin artması hedeflenmiş, planda toprak reformu ile toprakların kamulaştırılarak çiftçiye ücretsiz dağıtımı, çiftçinin dağıtılan topraklarda üretim yapabilmesi amacıyla desteklenmesi gibi uygulamalara yer verilmiştir (Dernek, 2006: 5).

Türkiye'nin uygulamaya koyduğu tarım politikalarının en uzun vadeli olanlarından biri, 1964 yılında Ankara Anlaşması ile başlayan AET'ye üyelik sürecidir. Bu anlaşma ile Türkiye-AET ilişkileri resmi olarak başlamış ve günümüze kadar gelmiştir. Türkiye ile AET arasında tarım sektöründeki ilişkilerin temeli ise Katma Protokol'e dayanmaktadır. T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı'nın 2008 yılındaki "Türk Tarım Sektörünün Avrupa Birliği Sürecinde İncelenmesi" adlı raporuna göre; "Ankara Anlaşması ile Karma Protokol arasını kapsayan hazırlık döneminde AET, Türk tarım üretiminde ve ihracatında en büyük paya sahip olan tütün, kuru üzüm, kuru incir ve fındık için Türkiye'ye kota dahilinde gümrük vergisi indirimi sağlamıştır" (T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2008: 68). Aynı rapora göre; "1967

yılından itibaren bazı narenciye ürünleri, deniz ve iç su ürünleri ve şarap için belirli kontenjanlar dâhilinde gümrüksüz veya düşük gümrük vergisi tavizleri tanınmıştır. Geçiş Dönemindeki ticari ve ekonomik ilişkilerin mahiyeti, 23 Kasım 1970 tarihinde imzalanan ve 1 Ocak 1973 tarihinde yürürlüğe giren Katma Protokol ile belirlenmiştir” (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2008: 68). Katma Protokol’de, işlenmiş tarım ürünlerinin Gümrük Birliği dışında bırakılması; bununla birlikte son döneme dek tarımda OTP’ye uyum yönünde önlemlerin alınması öngörülmüştür. Yalnızca sanayi ve işlenmiş tarım ürünlerini kapsayacak şekilde yapılandırılmış Gümrük Birliği’nde işlenmiş tarım ürünleri sürece dahil edilmediği gibi Türk tarımının OTP ile bütünleşme süreci için bir takvim belirlenmemiştir. Gümrük Birliği’nde tarım ürünlerinin sürece dahil edilmemesinin en önemli sebepleri arasında; tarafların tarım politikalarındaki farklılıklar ve Katma Protokol’de öngörülen geçiş dönemi süresince Türk tarımının OTP’ye uyumunda kayda değer bir gelişmenin ortaya çıkmaması yer almaktadır. Bu nedenle tarım ürünleri bağlamında Gümrük Birliği ve OTP’ye uyum arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır.

Türkiye tarım sektörünün AB’ye olan uyumu ve Türkiye’de tarım sektörünün rekabet gücü uzun zamandır tartışma konusudur. AB ile bütünleşme sürecinde kalabalık ve genç nüfusu, verimli tarım arazileri ve çok çeşitli ürün deseni ile avantajlı konumda olması gereken Türkiye tarımının, “kurumsal alt yapı yetersizliği ve etkinsiz kaynak aktarımı nedeniyle” uyum sürecinin en çok sorun yaşanan sektörleri arasında yer aldığı ileri sürülmektedir (Seyidoğlu, 2003: 227). Bu bağlamda, Türkiye tarımının özelliklerinin incelenmesi AB ile uyum sürecinin değerlendirilmesi bakımından önem kazanmaktadır.

2.1.2. Türkiye Tarım Sektörünün Özellikleri

80 milyonun üzerinde nüfusu, genç nüfus oranının fazlalığı, ürün çeşitliliği ve geniş tarım alanları ile yüksek bir tarım potansiyeline sahip olan Türkiye’nin, sosyal, ekonomik ve çevresel faktörler ile birlikte COVID-19 pandemisinin de etkisiyle tarımın giderek önem kazandığı günümüzde bu potansiyelini yansıtıp yansıtamadığı önemli bir tartışma konusudur. Tarım üreticileri pek çok zorluk ile karşı karşıya olup bunların başında yüksek girdi maliyetleri gelmektedir. Yüksek döviz kuru, girdi maliyetlerinin artmasının temel sebebidir. Tarımsal üretimin ana girdilerinden olan

elektrik, mazot, ilaç ve gübre fiyatlarındaki artışlar, üreticinin gelirlerini düşürmenin yanında tüketicinin de temel gıda maddelerine çok yüksek fiyatlar ile ulaşmasına neden olmaktadır. Ayrıca, üreticinin ürettiği ve düşük fiyat ile elden çıkardığı ürün tüketiciye ulaşmadan önce çok fazla el değiştirmekte ve fiyatı artmaktadır. İç pazarda üretici ile tüketiciyi aracı olmadan buluşturacak uygulamalara ihtiyaç duyulmaktadır. Yüksek girdi maliyetlerinin dışında tarım üreticilerinin karşılaştığı bir diğer sorun ise tarım arazilerinin küçük ölçekli ve çok parçalı olmasıdır. Yıldırım'a göre "tarımsal arazilerin çok parçalı ve dağınık yapısı üretim maliyetlerini artırmakta, modern tekniklerin uygulanmasını ve ulaşım ağının inşasını zorlaştırmakta, çiftçinin kazancını düşürmekte ve tarımsal rekabet ile tüketici fiyatlarını olumsuz etkilemektedir" (Yıldırım, 2014). Bu problemin çözümü adına, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı'nın tanımıyla "çeşitli nedenlerle ekonomik olarak tarımsal faaliyetleri yapmaya imkân vermeyecek biçimde parçalanmış, dağılmış, bozuk şekilli parsellerin modern tarım işletmeciliği esaslarına göre ve sulama hizmetlerinin geliştirilmesi için uygun biçimde birleştirilmesi, şekillendirilmesi ve yeniden düzenlenmesi" anlamına gelen "arazi toplulaştırma" çalışmaları yürütülse de bu çalışmalar istenilen düzeyde değildir. Ayrıca, tarımda arazi toplulaştırması ile birlikte kooperatiflerin sayısını artırmak ve kümelenme çalışmaları yürütmek önem arz etmektedir (Ankara İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2015).

Tarımda sulama ve mevcut su kaynaklarının etkin kullanılamaması, sektörde karşı karşıya kalınan sorunlardan bir diğeri olarak kabul edilmektedir. Sulanabilen arazi miktarının azlığı ve suyun etkin kullanılamaması nedeniyle, hem ekilebilir tarım arazileri kuraklık sebebi ile kaybedilmekte, hem de tarımsal üretimde düşüş meydana gelmektedir. 1990 yılı itibarıyla 27.856 bin hektar büyüklüğünde olan tarım alanları, 2021 yılına gelindiğinde 23.472 bin hektara düşmüştür (TÜİK, 2023). Ayrıca, tarım arazilerinin giderek azalmasının bir diğer sebebi, sulanabilecek tarım arazilerinin imara açılması ve bu arazilerin sanayi tesisi, konut alanı yapımı gibi amaç dışı kullanımına izin verilmesidir (Cengiz, Çavuş ve Koç, 2014: 72).

Yapılan araştırmalar, Türk tarım sektöründe istihdam edilenlerin eğitim seviyelerinin oldukça düşük olduğunu göstermektedir. Kılıç ve Kıymaz (2014: 57) çalışmalarında TÜİK verileri ile yapmış oldukları hesaplamalar sonucunda, 2011

yılında tarımda istihdam edilenlerin aldıkları ortalama eğitim süresinin 4,7 yıl olduğunu belirtmişlerdir. Şentürk (2015: 131) ise çalışmasında okuma-yazma bilmeyenlerin yüzde 78'inin, okuma-yazma bilen ancak bir okul bitirmeyenlerin yüzde 49'unun, ilkokul mezunlarının yüzde 37'sinin tarım sektöründe istihdam edildiğini belirtmiştir. Eğitim seviyesinin düşük olduğu sektörde tarım daha geleneksel yöntemler ile gerçekleştirilmekte, çiftçiler yeni teknoloji üretim sistemleri, pazarlama, teşvikler ve mevzuat konusunda bilinçlendirilmeye ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca, geleneksel yöntemler ile yapılan tarım üretimi nedeniyle, tarım ve hayvancılıkta verim düşmekte, bunun sonucunda da tarımsal gelirlerde kayıplar meydana gelmektedir. Tarım gelirlerindeki düşüş, köy ve kırsal kesimlerdeki genç nüfusun kentlere göç etmesi sonucunu doğurmaktadır. Yaşanan bu göç, ekonomik sonuçlarının yanı sıra sosyal problemleri de beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, çiftçiye eğitim ve bilinçlendirmenin yanında, özellikle genç nüfusun ve kadınların tarımsal üretime özendirilmesi ve teşvik mekanizmalarının geliştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Türk tarım sektörünün istihdam, GSYH ve toplam ihracat içerisindeki payına bakıldığında, sektörün yaşadığı sorunların ekonomik göstergelere yansımaları gözlemlenebilmektedir.

Tablo 6. Türk Tarım Sektörünün Toplam İstihdam ve GSYH İçerisindeki Payı

Yıllar	Tarımın Toplam İstihdam İçerisindeki Payı	Tarımın Toplam GSYH İçerisindeki Payı
2005	25,5	10,6%
2006	23,3	9,3%
2007	22,5	8,5%
2008	22,4	8,4%
2009	23,1	9,1%
2010	23,3	10,3%
2011	23,3	9,4%
2012	22,1	8,8%
2013	21,2	7,7%
2014	21,1	7,5%
2015	20,6	7,8%
2016	19,5	7,0%
2017	19,4	6,9%
2018	18,4	5,8%
2019	18,2	6,4%
2020	17,6	6,5%

Kaynak: TÜİK (2022b) verileri ile yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 6’da görülebileceği üzere, Türkiye’de tarımın GSYH’deki payı son 15 yılda yaklaşık yüzde 11’lerden, yüzde 6’lara gerilemiştir. Tarımda istihdam edilen kişilerin toplam istihdam içerisindeki payı ise 2020 yılı itibarıyla 17,6’dır. Türkiye’de tarımsal sorunlar arasında sektörde istihdam edilenlerin sayısının çok fazla olmasına rağmen, sektörün ülke ekonomisine yaptığı katkının düşük olması yer almaktadır (Aksoylu ve Karaalp-Orhan, 2022: 198). Katma değerli sektörlerde istihdam edilebilecek kişiler düşük ve istikrarsız gelir karşılığında tarım sektöründe çalışmakta, bu durum ülke ekonomisi başta olmak üzere, işsizlik, çevre ve diğer sosyal konularda olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Tarım gelirlerinin azalması, tarım ile uğraşan kişilerin tarım yapmayı bırakarak kentlere göç etmesine neden olmaktadır. Bunun

sonucunda tarım üretimi azalmakta, şehirlerde çarpık kentleşme ortaya çıkmakta, göçler sonucunda kentlerde sosyal problemler baş göstermekte ve tarımda giderek dışa bağımlı bir ülke haline gelinmektedir. Tarım sektöründe istihdam edilen nüfusun azaltılması ve daha katma değerli sektörlere yönlendirilmesinin, uzun vadede hem ülke ekonomisine hem de göçler sonrası oluşan ekonomik ve sosyal problemlerin önlenmesine fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Bu dönüşümün gerçekleştirilebilmesi için, tarımda teknoloji kullanımının artırılarak geleneksel tarım yöntemlerinin terk edilmesi, tarımsal üretimden alınan verimin artırılması, tarımsal bölgelerde tarıma dayalı sanayi işletmeleri kurularak tarımda istihdam edilenlerin yaşadıkları bölgeden göç etmeden bu işletmelerde istihdam edilmelerinin sağlanması gerekmektedir (Aksoylu ve Karaalp-Orhan, 2022, 198).

Tablo 7. Türk Tarım Sektörünün Toplam İhracat İçerisindeki Payı

Yıl	Türkiye Toplam İhracatı Bin (\$)	Türkiye Tarım Ürünleri İhracatı Bin (\$)	Yüzde (%)
2001	31.334.216	4.707.646	15,02%
2002	36.059.089	4.502.540	12,49%
2003	47.252.836	6.086.113	12,88%
2004	63.167.153	7.591.806	12,02%
2005	73.476.408	9.668.441	13,16%
2006	85.534.676	9.771.947	11,42%
2007	107.271.750	11.357.888	10,59%
2008	132.027.196	13.558.893	10,27%
2009	102.142.613	13.260.372	12,98%
2010	113.883.219	15.039.712	13,21%
2011	134.906.869	17.887.224	13,26%
2012	152.461.737	19.158.123	12,57%
2013	161.480.915	21.352.808	13,22%
2014	166.504.862	22.498.459	13,51%
2015	150.982.114	20.798.504	13,78%
2016	149.246.999	20.229.167	13,55%

2017	164.494.619	21.235.089	12,91%
2018	177.168.756	22.645.639	12,78%
2019	180.832.722	23.394.512	12,94%
2020	169.514.167	24.369.143	14,38%
2021	225.367.676	29.737.575	13,20%
2022	254.209.535	34.246.492	13,47%

Kaynak: TÜİK (2022a) ve TİM (2022) verileri ile yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 7’de son 20 yılda tarım ihracatının toplam ihracata oranı görülmektedir. 2001 yılında toplam ihracata oranı % 15 olan tarım ürünleri ihracatı, bu yıldan itibaren düşme eğilimine girmiş, tüm dünyada etkisini gösteren COVID-19 pandemisinin ortaya çıktığı 2020 yılına kadar düşme eğilimi devam etmiştir. 2020 yılında tarımsal ürün ihracatının toplam ihracattaki oranının artması, tüm dünyada üretim ve tedarik zincirinin durma noktasına gelmesinden dolayı uluslararası ticaretin yavaşlaması sonucu Türkiye ihracatında yaşanan düşüşten kaynaklanmaktadır. Çünkü rakamsal olarak bakıldığında, 2020 yılındaki tarım ürünleri ihracatının bir önceki yıla göre çok az bir artış kaydettiği görülmektedir. Ayrıca, şehirler ve ülkeler arasında yaşanan seyahat kısıtlamaları da üretimin durma noktasına gelmesine neden olmuş, mevsimlik işçilerin en fazla istihdam edildiği sektör olan tarım sektöründe de bu yasak ve kısıtlamalar nedenli üretim yavaşlamaları yaşanmıştır. Ayrıca, pandemi döneminde ülkeler gıda ile ilgili koruyucu politikalar izlemiş, tarımsal üretim ve gıda arzında önceliği iç piyasanın talebini karşılamaya vermiştir. Pandemi döneminde ülkelerin gıda ile ilgili olarak koruyucu politikalar izlemesinin bir sebebi de salgınla birlikte evlere kapanan halkın panik sonucu gıda stoklaması, gıda arz ve talep dengesini bozması ve bu nedenle hükümetlerin vatandaşların gıdaya erişimini sürdürmek amacıyla tedbirler almak zorunda kalmasıdır (Torun Kayabaşı, 2020: 42). 2021 ve 2022 yılında gerçekleşen tarımsal ürün ihracatındaki artışa bakıldığında, Türkiye’nin dünyadaki gıda krizini fırsata çevirdiğinden bahsetmek mümkündür. Pek çok ülkenin gıdaya erişimde sorun yaşadığı pandemi döneminde, Türkiye’nin yalnızca iç piyasadaki talebi karşılamakla kalmayıp, tarımsal ürün ihracatını da gözle görülür oranda artırarak krizi fırsata çevirdiğinden söz etmek mümkündür.

Türkiye’de tarım sektörünün özelliklerine ilişkin, son olarak tarımsal desteklere göz atıldığında, çoğu gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede olduğu gibi desteklerin amacı sektörün devamlılığını sağlamak, çiftçi gelirlerini artırmak ve gelirlerde istikrar sağlamak, tarımda verimin artırılması, gıda güvenliği, sürdürülebilir tarım ve biyoçeşitliliğin korunmasıdır. Türkiye’de tarımsal destekler Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren uygulanmaya başlasa da programlı destek politikalarının hayata geçmesi 1960’ları bulmuştur (Tunçer ve Günay, 2017: 25). 2000’li yıllardan itibaren ise ulusal ve uluslararası dinamiklerin etkisiyle tarımsal desteklerde kapsamlı değişiklikler yapılmıştır. Tarımsal desteklerde geniş kapsamlı değişikliklere sebep olan uluslararası dinamikler arasında; Uluslararası Para Fonu (IMF) ile imzalanan Stand-by Anlaşması, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Tarım Anlaşması kapsamında oluşan yükümlülükler, AB’ye ve dolayısıyla OTP’ye uyum çalışmaları yer almaktadır. Ulusal dinamikler ise, destek politikalarının hazine üzerindeki yükü, cari açık sorunu, kırsal kalkınma ve siyasi gelişmelerdir (Yüceer, Tan ve Semerci, 2020: 37).

Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleri;

- **Alan bazlı gelir desteği:** üretim maliyetlerini düşürmek amacıyla gübre, mazot, iyi tarım ve organik tarım destekleri ile fındık üreticilerine verilen destekler,
- **Fark (prim) ödemesi:** arzı yetersiz olan ve stratejik öneme sahip ürünlerde ürünün piyasa fiyatına müdahale olmaksızın, üretim maliyetleri göz önünde bulundurularak belirlenen hedef fiyat ile ürünün piyasa fiyatı arasındaki farkın üreticiye verildiği destekler,
- **Telaflı edici ödemeler:** üretim fazlası olan ürünler yerine üretim azlığı bulunan alternatif ürünlerin üretiminin teşvik edilmesi amacıyla yapılan telaflı edici ödemeler,
- **Hayvancılık destekleri:** ırk ıslahı, yem üretimi, hijyen şartlarının ve hayvan sağlığının sağlanması amacı ile su ürünlerine yönelik verilen destekler,
- **Tarım sigortası ödemeleri:** İklim değişikliği, kuraklık, kötü hava koşulları gibi sebeplerle ürün ve hayvanların zarar görmesi durumlarına karşı üreticilere yapılan ödemeler,

- **Kırsal kalkınma destekleri:** gelirlerin artırılması, altyapının gelişimi ve kaynakların korunması amacıyla uygulanan destekler,

- **Çevre amaçlı tarımsal arazilerin korunması programı destekleri:** erozyon ve benzeri olumsuz çevre olaylarına maruz kalan arazilerin mera, çayır, ağaçlandırma için kullanılması amacıyla belirli süre için sağlanan destekler,

olarak özetlemek mümkündür (Tunçer ve Günay, 2017: 26).

2.2. Avrupa Birliği'nde Tarım

Dünyanın geri kalanında olduğu gibi Avrupa Birliği'nde de tarım çok büyük bir öneme sahiptir. AB'de tarım sektöründe yaklaşık 9 milyon kişi istihdam edilmektedir (Eurostat, 2021). Ayrıca, AB istihdamının yaklaşık yüzde 4'ünü; AB GSYH'sinin ise yaklaşık yüzde 1,5'ini tarım sektörü oluşturmaktadır (Eurostat, 2016).

Tarım, günümüz AB'sinde olduğu gibi, AET'nin kurucu ülkelerinin toplam üretiminde, istihdamında ve ticaretinde de önemli bir rol oynamıştır. İkinci Dünya Savaşı sona ermesiyle Avrupa'da tarım politikası üzerinde bir bütünleşmenin tartışmaları başlamıştır. Bu tartışmalara yön veren etmenler arasında, savaş nedeniyle Avrupa'da oluşan gıda yetersizliği riski yer almaktadır. Savaş sonrası dönemde tarım üretimi çok azalmış ve bu dönemde üretim ile verimliliği artırmak, üç nedenden dolayı çok önem arz etmiştir. Gıda üretimindeki düşüş yüzünden insanlar kıtlık tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlar, gıda ithalatına olan yüksek seviyede bağımlılık politik zayıflık olarak algılanmış ve son olarak, savaş sonrası dönemde Avrupa'da döviz eksikliği yaşanmıştır (Zobbe, 2001: 4). Ortak bir tarım politikası oluşturulmasına duyulan ihtiyacın diğer nedenleri ise istihdamda yer alan nüfusun büyük bir bölümünü teşkil eden çiftçilerin gelir düzeylerinin korunması ve kurucu ülkelerin tarım politikalarının uyumlaştırılması şeklindedir. 1962 yılında uygulamaya koyulan OTP ile “tarımsal verimliliğin artırılarak, tüketicilere istikrarlı ve uygun fiyatlarla gıda temin edilmesi ve çiftçilere adil yaşam standartları sağlanması” hedeflenmiştir (İKV, 2022).

2.2.1. Ortak Tarım Politikası (OTP)

Avrupa'da ortak bir tarım politikası üzerine ilk görüşmeler 1952 yılında başlamış ancak 1954 yılına kadar gerçekleştirilen bu görüşmelerden herhangi bir

sonuç alınamamıştır. 1954 yılında görüşmelerin sona ermesinin ardından, bazı ülkelerin tarımı da kapsayan ortak bir pazar konusunda aynı vizyona sahip oldukları gözlemlenmiştir (Zobbe, 2001: 4).

Tablo 8. Ortak Tarım Politikası Öncesi Üye Ülkelerin Tarım Politikaları

Ülke	Politika Hedefleri	Politika Rejimi
Belçika	Çiftçinin göç etmesini önlemek için tarım gelirlerini korumak	Yüksek fiyat politikası ve ithalat kontrolleri
Fransa	Tarım gelirlerini sürdürebilmek için tarımsal üretimi artırmak	İthalat kontrolleri ve ihracat sübvansiyonları ile birlikte yüksek fiyat politikası
Almanya	Tarım gelirlerini sürdürebilmek için yüksek verimlilik ile birlikte tarım üretimini artırmak, tüketiciye adil fiyatlar ile ürün sunmak	Yapısal politikalar ile birlikte yüksek fiyat politikası
İtalya	Tarımsal üretimi artırmak ve toprak reformları gerçekleştirmek	Yurtiçi ve yurtdışı ticarete devlet kontrolü
Lüksemburg	Tarım gelirlerini sürdürebilmek için tarımsal üretimi artırmak	Yüksek fiyat politikası, ithalat kontrolleri ve yapısal politika
Hollanda	Tarımın ülkenin zenginliğine en fazla katkısı sağlayacağı koşulları oluşturmak	İthalat kontrolleri ve ihracat sübvansiyonları ile birlikte yüksek fiyat politikası, yapısal politika

Kaynak: Zobbe (2001)

Tablo 8’de görülebileceği üzere, altı kurucu ülkenin tarım politikaları benzerlik göstermiştir. Bu ülkelerin tamamı, tarımsal üretimi ve tarım gelirlerini artırmayı hedeflemiştir. Tarımsal üretimi ve verimliliği artırmak, çiftçilerin gelir probleminin çözümü olarak görülmüş ve tüm ülkeler, farklı yapısal politikalar ile birlikte yüksek fiyat politikaları uygulayarak bu artışı sağlamayı planlamıştır. Tarımdaki benzer hedef ve politikaların bir sonucu olarak, 1952 yılından itibaren AKÇT’nin üyesi olan Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg, ekonomik bir bütünleşme hedefiyle görüşmelere başlamışlardır. 1955 yılı Haziran ayında Messina İtalya’da gerçekleşen görüşmelerin sonuç raporu AET’ye giden yolun temelini atmıştır (Zobbe, 2001: 4) Temeli Messina Konferansı’nda atılan ekonomik bütünleşme sürecine tarımın da dahil edilmesinin en temel sebepleri aşağıda sıralanmaktadır:

- O dönemde sanayi ve tarım ürünlerinin ayrımını yapmak mümkün olmadığı için tarımın bütünleşmiş bir pazarın dışında tutulması uygulama olarak kolay olmamıştır.
- Tarım, altı üye ülke ekonomisinde de çok büyük pay sahibidir ve ülkelerin toplam ihracat ve ithalatında payı çok yüksektir.
- Ulusal bir ekonomide gıda fiyatlarının seviyesi ve değişimi tarım pazarı ve tarım politikası ile doğrudan ilişkilidir ve tarım dışı sektörlerde de bu değişimlerin yansımaları görülmektedir.
- Tarım sektöründeki değişim ve düzenlemeler genel ekonomik büyüme ile doğrudan ilişkilidir (Mansholt, 1963: 83-89).

Kurucu altı ülke de tarımın Avrupa bütünleşmesinin bir parçası olması gerektiği düşüncesini savunmuştur. 1 Ocak 1958’de altı ülke arasında yürürlüğe giren ve AET’nin kurucu antlaşması olan Roma Antlaşmasında ortak bir tarım politikası oluşturulması kararlaştırılmış ve Antlaşmada tarım konusu çok geniş yer bularak pek çok maddede yer almıştır (Acar ve Bulut: 2010: 5). Antlaşmanın 38. maddesinde, tarım ile ilgili izlenecek yolun çerçevesi belirlenmiştir. Bu maddeye göre Ortak Pazar; “toprak ürünlerini, hayvancılık ve balıkçılık ürünlerini” kapsamaktadır. (İKV, 2021) Antlaşmanın 39. maddesi ile OTP için bir dizi hedef belirlenmiştir. Bu hedefler aşağıdaki gibi sıralanmaktadır:

- Teknolojik ilerlemenin teşvik edilerek tarımda üretimin ve verimliliğin artırılması ve üretim faktörlerinden optimum fayda sağlanması
- Tarıma bağlı sektörlerde istihdam edilen insanların gelirlerinin artırılarak tarım toplumuna daha adil bir yaşam standardı sağlanması
- Pazar istikrarının ve arzın devamlılığının sağlanması
- Ürünlerin tüketicilere makul fiyatlar ile ulaştırılması

1958 yazında Stresa Konferansında, altı üye ülkenin politikacıları, sivil toplum kuruluşları, çiftlik ve gıda endüstrisi yetkililerinden oluşan delegasyon, Avrupa’da tarım sektöründe yaşanan problemlerin altını çizmek ve bunların çözümü için Komisyon ile bir görüşme gerçekleştirmiştir (Acar ve Bulut, 2010: 4). Bu görüşmenin sonunda, tarımın Topluluğun genel ekonomik stratejisinin bir parçası olarak devam

etmesi, Topluluğun tarım ürünleri ticaretinin dünya pazarı karşısında korunması, aile çiftliklerinin Avrupa tarımının merkezine oturtulması kararlaştırılmıştır (Fearne, 1997: 16). Tüm bu gelişmeler ışığında 1962 yılında uygulamaya konulan OTP'nin üç temel prensibi bulunmaktadır.

2.2.1.1. OTP'nin Temel İlkeleri ve Finansmanı

2.2.1.1.1. Tek Pazar İlkesi

Tek pazar ilkesi, tarım ürünlerinin herhangi bir kısıtlama olmadan topluluk içerisinde serbestçe dolaşmasını hedeflemiştir. Topluluk üyeleri arasındaki ticarete gümrük vergisi, ürün kotası ve buna benzer kısıtlamaların konu olmamasını hedefleyen tek pazar ilkesinin uygulamaya konulabilmesi için topluluk üyelerinin ortak fiyat ve koruma tedbirlerini hayata geçirmesi gerekmektedir (Sağlık, 2018: 8).

2.2.1.1.2. Topluluk Tercih İlkesi

Topluluk tercihi ilkesi, iç piyasadaki tarımsal ürünlere öncelik veren rejim uygulamaları sayesinde üçüncü ülke ürünleri yerine topluluk ürünlerinin tercih edilmesidir. Bundaki nihai amaç ise topluluk tarım sektörünü korumaktır. Bu ilke doğrultusunda topluluk dışından ucuza gelen ürünlere karşı çeşitli vergiler uygulanmış, bu sayede topluluk ürünlerinin ithal ürünler karşısındaki fiyatı düşük tutulmuştur. Ayrıca üretimin fazla olduğu dönemlerde üreticilere çeşitli ihracat destekleri sağlanarak topluluk üreticilerinin rekabet gücüne katkı sağlanmıştır (Sağlık, 2018: 8).

2.2.1.1.3. Mali Dayanışma İlkesi

Mali Dayanışma İlkesi tarım politikalarının üye devletler tarafından ortaklaşa fonlanmasını hedeflemektedir (Gündüz ve Kaya, 2007: 307).

OTP, AB Bütçesinin parçası olan “Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu” ve temeli 1999 yılında atılan “Avrupa Kırsal Kalkınma Fonu” ile finanse edilmektedir (Avrupa Komisyonu, 2021). 1962 yılında oluşturulan “Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu” ile birlikte, mali dayanışma ilkesine uygun olarak mali sorumluluğun topluluk arasında ortak bir şekilde paylaşımı sağlanmıştır. Bu fon, daha

sonra yönlendirme ve garanti adı altında iki ayrı bölüme ayrılmış olup; fiyat ve pazar politikalarının sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için gerekli olan harcamalarda kullanılan garanti kısmı Topluluk bütçesinin yüzde 45'ine, tarımsal yapı ile kırsal bölgelerin kalkındırılabilmesi için gerekli olan harcamalarda kullanılan yönlendirme kısmı ise AB bütçesinin yüzde 3'üne tekabül etmektedir (Nazlı ve Küden, 2012: 94). Bu nedenle AB bütçesinin, doğrudan ilgisi olmasa da harcamaların kaynaklarını ve finans edilme şekillerini belirlediği için OTP'nin uygulanmasındaki en önemli araçlardan biri olduğu söylenebilmektedir.

AB bütçesi dışında AB'nin OTP'nin uygulanmasında kullandığı politika araçları ise, OTP'nin birinci sütunu olan “Doğrudan Destekler ve Piyasa Düzenlemeleri” ile ikinci sütununu oluşturan “Kırsal Kalkınma Programı” (KKP)'dir. Doğrudan ödemeler, tarım ile uğraşan kişiler için makul bir gelir oluşturmayı ve bu kişilerin üretim sürecinde karşı karşıya kaldıkları riskleri telafi ederek gelirlerini dengeli bir hale getirmeyi amaçlamaktadır. Doğrudan ödemelerin kaynağı AB bütçesidir ve bu ödemeler yıl bazında gerçekleştirilmektedir (AB Komisyonu, 2021). Bu ödemelerin karşılığında, çiftçilerden ürün arzının yanında, çevre ve hayvan sağlığı ve refahı, gıda güvenliği gibi kurallara uyulması beklenmektedir. OTP'nin uygulanmaya başlandığı ilk yıllardan itibaren, kırsal kesimler politika yapıcılar için büyük önem arz etmiştir. Kırsal kesimdeki gelir seviyesi azaldığı takdirde ortaya çıkabilecek kentlere göç, istihdam yapısının bozulması ve üretimde azalma gibi sorunlar, bu bölgelerdeki istikrara büyük önem verilmesini gerektirmektedir. Bu nedenlerden dolayı, 1999 yılında OTP'nin ikinci sütunu olan Kırsal Kalkınma Programının temeli atılmış ve program ile birlikte tarımsal üretimi ve geliri artırmanın yanı sıra, çevrenin korunmasını, iklim değişikliğinin önlenmesini ve kırsal alandaki sosyal hayatın düzenlenmesi de amaçlanmıştır.

Ayrıca, tarımsal rekabet gücünün, ürün kalitesinin, güvenliğinin, tarımsal verimliliğin, kırsal kesimdeki hayat standartlarının artırılması ve iyileştirilmesi amacıyla ortaya çıkışından bu yana OTP'de bazı düzenlemelere gidilmiştir. OTP'nin ilk yıllarında uygulanan politikalar, Birlik içerisindeki küçük işletmelerinin azaltılmasına, piyasa istikrarının sağlanmasına, tarım ürünlerinin topluluk tüketicilerine makul fiyatlarla ulaştırılmasına, tarımda teknoloji kullanımı, üretim ve

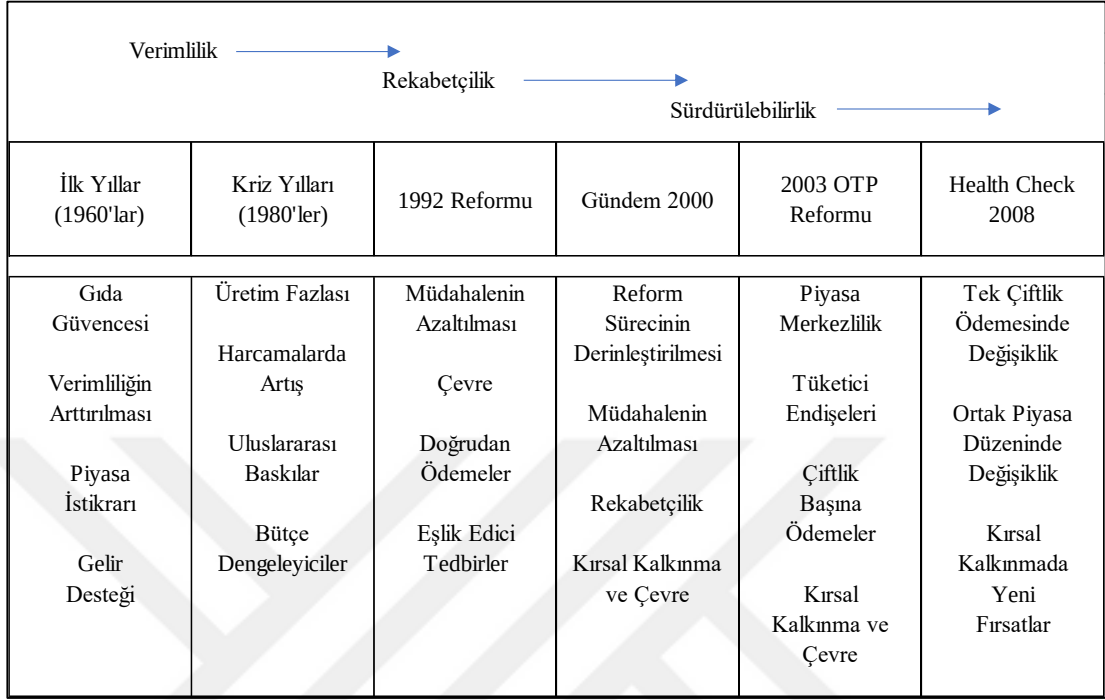
verimin artırılmasına yönelik olmuştur. Bu kapsamda üreticiye yapılan destek ve yardımlar sonucunda bütçe harcamaları artmış ve finansal kaynak ihtiyacı ortaya çıkmış, artan üretim sonucunda fiyatlar düşerek çiftçi gelirlerinde azalmalar meydana gelmiş, üretimde kullanılan yoğun girdiler sonucunda bazı çevre sorunları ortaya çıkmıştır. Bu nedenlerden dolayı OTP’de reform ihtiyacı doğmuştur. Günümüze kadar yapılan reform çalışmalarının bazıları başarılı olmuş, bazıları ise başarısızlıkla sonuçlanmıştır, ancak ortaya çıkan sonuçlara bakıldığında reformların genel olarak hedeflerine ulaştığından söz etmek mümkündür. Yapılan reformlar sonucunda tarımda verim, yüksek kalite gübre ve tohum kullanımı ve teknoloji kullanımı artmış, çiftçilerin eğitim seviyesi yükselmiş, tarımsal ürünlerde ithalatçı konumda olan topluluk ihracatçı konuma gelmiştir.

2.2.1.2. OTP’nin Reform Süreci

2.2.1.2.1. İlk Yıllar (1960’lar)

Şekil 2’de de görülebileceği üzere, 1960’lı yıllarda OTP’de öncelikli hedefler gıda güvenliğinin sağlanması, piyasada istikrarın sağlanması ve verimliliğin artması olmuştur. Ayrıca, tarım sektörünün yapısal sorunlarını gidermek ve OTP’nin topluluğa entegrasyonunu hızlandırmak için toplumsal politikalar da uygulamaya konulmuştur.

Şekil 2. OTP'nin Reform Süreci

Kaynak: T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı (2008)

Bu çerçevede, 1968 yılında AB Komisyonu tarafından üretimde verimin artırılması, tarım arazilerinin modernizasyonu, çiftçilerin eğitimlerinin ve çiftçiler arasındaki rekabetin artırılması, arz-talep dengesinin sağlanması ve yaşlı çiftçilerin erken emekli edilerek tarımda iş gücünün gençleştirilmesi hedefleriyle Mansholt Planı hazırlanmış ve 1972 yılında kabul edilmiştir (Şener, 2015). Mansholt Planı sonucunda tarımsal nüfus ve tarımsal işletme sayısında azalma görülürken, işletme büyüklüğünde artış yaşanmış ve artan traktör, biçerdöver ve kimyasal gübre kullanımı sonucu tarımsal üretimde büyük bir verim artışı olmuştur. Bu sonuçlar doğrultusunda planın amaçlarına ulaştığından söz edilebilmektedir (Aydın, 2019). 1970'li yıllarda ortaya konulan diğer uygulamalar ise dağlık arazilerde ve diğer zor koşullarda üretim yapan çiftçilere 1975 yılında yapılan destekler ve süt sektöründe aşırı üretim yapan çiftçilere 1975 yılında getirilen “ortak sorumluluk” vergisi olmuştur (Şener, 2015). Süt ve süt ürünleri sektöründe oluşan üretim fazlasının bütçe üzerinde oluşturduğu yükü azaltmak amacıyla ortaya konulan ortak sorumluluk vergisinde üretim fazlası olması durumunda maliyetin sorumluluğu üretici üzerindeydi. Ancak üye ülkeler bu uygulamayı kabul etmediği için uygulama başarılı olmamıştır.

2.2.1.2.2. Kriz Yılları (1980’ler)

1980’li yıllarda yaşanan krizler ile birlikte aşırı üretim sonucu oluşan stok fazlalıkları harcamaların da artmasına neden olmuştur. Ayrıca AB’nin izlediği genişleme politikalarının maliyeti de bütçeye eklenmiştir. Stok fazlalıklarının bir kısmı sağlanan destekler ile ihraç edilmiş, bir kısmı ise ya topluluk içerisinde depolanmış ya da yok edilmiştir (Şener, 2015). Bunun sonucunda “Garanti Eşiği” uygulamasına geçilerek ürünlerin maksimum üretilmesi gereken miktarlar belirlenmiş, bu miktarların aşılması durumunda üreticilerin ödeyecekleri vergi ile stok maliyetine katılmaları hedeflenmiştir. Uygulamanın amacı arz-talep dengesini sağlamak ve OTP bütçesi üzerindeki yükü hafifletmektir (Aydın, 2019). Bu yıllardaki bir diğer ciddi reform çabası ise 1984 yılında Fontainebleau Zirvesinde Komisyon tarafından Konsey’e sunulan ve Yeşil Kitap’ta “Green Paper” yer verilen önerilerdir. Yeşil Kitap’ta yer alan reform önerileri aşağıdaki gibi özetlenebilir (Avrupa Komisyonu, 1985):

- Yoğun tarım yerine yaygın tarıma geçilmesi,
- Ekim alanlarının revizyonu,
- Üretim fazlası bulunan ürünlerin üretimine kısıtlama getirilmesi,
- Çiftçilerin gelir problemlerinin çözümü, küçük üreticilere yapılacak yardımlar, çiftçilerin desteklenmek üzere bazı vergilerden muaf tutulması,
- Kooperatifleşme, kırsal kalkınmada sosyal yaşam gibi konuların desteklenmesi.

2.2.1.2.3. 1992 Reformu

1990’lara gelindiğinde ise, 80’li yıllarda OTP’de yapılan revizyonlar sonucu gözle görülür başarılı sonuçlara ulaşılamaması ve tarımdaki sorunların giderek artması gibi iç sebepler ile o dönemde devam eden GATT Uruguay Turu (UT) görüşmeleri esnasında Topluluk üzerindeki dış baskılar sonucunda OTP’de yeni ve geniş kapsamlı bir reform ihtiyacı doğmuştur (Eraktan 2006: 54). Önceki reformlar ile çözülemeyen ve OTP’de daha kapsamlı bir reform hareketine ihtiyaç duyulmasına neden olan temel iç sorunlar detaylandırıldığında, fiyatların yükselmesi sonucu tarımsal üretimde ve

buna bağı olarak stoklarda artış yaşanması, Topluluğa üye olan Yunanistan, İspanya ve Portekiz gibi ülkeler sebebiyle harcamaların da artması ve OTP'nin AB bütçesindeki yükünün giderek ağırlaşması olarak gösterilebilir. Bu çerçevede, İrlandalı komisyon üyesi Mac Sharry'nin hazırladığı ve OTP ile ilgili geniş kapsamlı reformlar ve düzenlemeler içeren reform paketi 1991 yılında Komisyon tarafından kabul edilmiştir. İlerleyen dönemde “Mac Sharry” veya “1992 reformları” olarak adlandırılacak kapsamlı reform paketinde temel amaçlar, tarımsal üretimin azaltılması ve ürün fiyatlarının düşürülmesi, üretimde çeşitliliğin sağlanması, stoklarda yaşanan artışların azaltılması, çevrenin korunması, tarımsal harcamaların bütçenin üzerindeki yükünün hafifletilmesi ve Topluluğun tarımsal ürün ticaretindeki rekabetinin geliştirilmesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Eraktan 2006: 54). Bu amaçlar doğrultusunda, yeni reform paketinde üretim miktarına bağı olarak fiyat bazlı verilen destekler yerine tarımsal üretim alanı başına destekler verilmeye başlanmış, tarımsal harcamalar, ekim alanları ve üretim miktarları çeşitli kontrol mekanizmaları ile kontrol altına alınmaya çalışılmış ve Topluluk ile Dünya tarımsal ürün fiyatları arasındaki farklar düşürülerek Topluluğun uluslararası ticaretteki rekabet gücü artırılmıştır (Aydın, 2019: 72). Sonuç olarak, Mac Sharry reformu ile Topluluk içerisindeki büyük yapısal problemlere çözüm bulunurken, UT görüşmeleri sonucu daha sonra GATT'ın yerini alacak olan DTÖ anlaşmalarına da uyum sağlanmıştır.

2.2.1.2.4. Gündem 2000

1992 yılında Maastricht Anlaşması ile birlikte AET, AB'ye dönüşerek, ekonomik bir bütünleşmeden siyasal bir bütünleşmeye evrilmiştir. Daha sonra 1995'de Avusturya, İsveç ve Finlandiya Topluluğa katılmış, 1997 yılı temmuz ayında yayınlanan ve AB'nin 21. Yüzyıldaki genişleme planlarını da içeren Gündem 2000 Raporu ise, Topluluğa pek çok yeni üye ülkenin katılacağıının habercisi olmuştur. Tüm bu gelişmeler ve AB'nin izlediği genişleme politikaları sonucunda, Topluluğun en önemli ekonomik sektörlerinden olan tarımda da bazı reform hareketlerinin gerçekleşmesi ve OTP'nin genişleme politikası ile uyumlu hale getirilmesi kaçınılmaz olmuştur. AB'nin 1999'da Berlin'de gerçekleşen toplantısında, Gündem 2000 içerisinde OTP ile ilgili reform paketi kabul edilmiştir. Bu paket ile;

- Mac Sharry reformlarında olduğu gibi Topluluğun tarımdaki rekabet gücünün artırılması,
- Üreticilerin hayat standartlarının yükseltilmesi,
- Üreticilerin yaşadığı gelir kayıplarının doğrudan yardımlarla telafi edilmesi,
- Tarımda verimliliğin artırılması,
- Tarıma bağılı sanayi ve ticaret kollarının teşvik edilmesi,
- Gıda güvenliği ve kalitesinin artırılması,
- Tarım politikalarında çevreye duyarlılığın artırılması,
- Tarım mevzuatının basitleştirilmesi hedeflenmiştir (Gültekin, 2015: 61).

Daha önce de bahsedildiği gibi, Gündem 2000 ile birlikte OTP'nin ikinci sütunu olan Kırsal Kalkınma Programı'nın temeli atılmıştır. Bu reform temel olarak üç yapı üzerinde inşa edilmiştir. Bunlardan ilki, doğrudan desteklerde üretim yerine üreticinin desteklenmesi anlamına gelen “bağımsızlaştırma”dır. İkincisi ise, çiftçinin destek alabilmesi için insan ve çevre sağlığı standartlarına uyması zorunluluğunu getiren “çapraz uyum”dur. Son olarak, OTP sütunları arasındaki destek dengesinin sağlanması amacıyla üretici tarafından alınan doğrudan desteklerin yüzdelere revizyonu anlayışına dayanan “modülasyon”dur (Şener, 2015: 14). Özet olarak, Gündem 2000 raporunun temel amaçlarından biri üreticilerin hayat standartlarını yükseltmek ve gelir kayıplarını telafi etmek olurken, diğer taraftan bu reform hareketinin üreticilere de bazı sorumluluklar yüklediğinden bahsetmek mümkündür.

2.2.1.2.5. 2003 Reformu

26 Haziran 2003 tarihinde AB Tarım Bakanları Konseyi tarafından Gündem 2000 reformlarında bazı değişiklikler yapılması kararı alınmıştır. 2004 yılından itibaren uygulanmaya başlanan ve esas olarak tarımsal harcamaların bütçedeki yükünü hafifletmeyi amaçlayan bu karar sonucunda temel olarak tarımsal desteklerin kapsamında ve kullanımında değişiklikler öngörülmüş, üreticilere ürün serbestliği tanınması hedeflenmiş ve daha önceki reform paketlerinde olduğu gibi gıda güvenliği, hayvan refahı ve çevre gibi konular üzerinde yoğunlaşmıştır (Gültekin, 2015: 61). OTP'de 2003 reformunun detaylarına göz atıldığında AB tarımsal üretiminde hedeflenen ve uygulamaya konulan yapısal reformlar aşağıdaki gibi olmuştur;

- ***Tek Ödeme Planı (Basitleştirme):*** Amacı aşırı üretimin önüne geçmek ve katma değeri yüksek olan ürünü üretmek olan bu plan, doğrudan gelir desteğinin yerine uygulanmaya başlamıştır. Verilen desteğin kapsamından üretilen ürünü çıkarmayı hedefleyen plana göre yalnızca piyasaların istikrar kaybına uğradığı dönemlerde üreticilere verilen destekler üretim üzerinden hesaplanacaktır.
- ***Zorunlu Çapraz Uyum:*** Gündem 2000 reformunda yer verilen ve uygulaması üye ülkelerin inisiyatifine bırakılan çapraz uyum, 2003 reformu ile birlikte tüm üyelerin uygulaması gereken bir kural halini almıştır. Bu ilkeye göre, hayvan refahı, çevre, gıda güvenliği gibi genel olarak çevreyi ilgilendiren konularda belirlenen standartlara uymayan çiftçiler destek ödemelerinin bir kısmından faydalanabileceklerdir. Bu ilkenin temel hedefi üretimi belirli standartlara bağlayarak üretimde yüksek verimliliğin yakalanmasıdır.
- ***Arazi Kullanımı ve Üretim Dışı Bırakılan Alanlar:*** Üreticilerin tarlaların yüzde 10'luk bölümünü boş bırakarak bu alanlarda üretim yapmamaları ve buna karşılık destek ödemesi almalarıdır.
- ***Farklı Ürünlere Uygulanan Piyasa ve Fiyat Politikaları:*** 2003 reformu ile birlikte ürünlere ve her bir ürün grubuna farklı destekler verilmesi planlanmıştır.
- ***Modülasyon ve Finansal Disiplin:*** 2003 reformu ile OTP sütunları arasındaki destek dengesinin sağlanması ve kırsal kalkınma için gerekli olan finansmanın sağlanabilmesi amacıyla büyük arazilere verilen doğrudan desteklerin azaltılması anlamına gelen modülasyon uygulamasına geçilmiştir.
- ***Güçlendirilmiş Kırsal Kalkınma Politikaları:*** Bu politikalar ile yeni üreticilere destek verilmesi, kaliteli gıda temini, kırsal kalkınma, hayvan

sağlığı, üreticilere danışmanlık hizmetleri gibi uygulamalar getirilmiştir (Aydın, 2019: 76).

2003 reformu ile tarım sektörüne verilen desteklerde köklü değişikliklere gidilmiş, tarımsal desteklerin finansmanı tüketici ve vatandaşlara yüklemiş, çevre ve hayvan refahı gibi konuların üzerine yoğunlaşmış ve üreticilere ürün serbestliği getirilerek serbest piyasa şartlarının sağlanması amaçlanmıştır (Gültekin, 2015: 61).

2.2.1.2.6. 2008 Sağlık Taraması

2008 yılına gelindiğinde “Sağlık Taraması” ile 2003 reformlarının gözden geçirilmesi ile birlikte su sorunları, iklim değişiklikleri, küresel ısınma gibi geleceğin sorunlarına çözüm önerileri aranması adına OTP’nin modernleştirilmesi, basit hale getirilmesi ve güçlendirilmesi üzerinde mutabık kalınmıştır (Şener, 2015: 16).

2.2.1.2.7. 2013 Reformu

Küresel ekonomik krizin ve iklim değişikliğinin yaşandığı ortamda, pek çok ekonomik ve çevresel sorundan dolayı OTP’nin bazı yapısal konularda eksiklikleri ortaya çıkmıştır. Biraz daha detaylandırmak gerekirse, kriz döneminde ürün çeşitliliğindeki ve fiyatlarındaki istikrarsızlık, üreticiler arasındaki gelir dağılımının adaletsizliği, kırsaldaki çevresel, ekonomik ve sosyal problemler, su kaynaklarının kıtlığı, gaz emisyonları gibi pek çok sorun gün yüzüne çıkmıştır.

Ekonomik sorunlara bakıldığında karşımıza çıkan ilk ve en önemli problem, dünyanın genelinde olduğu gibi AB’de de güvenli ve yeterli miktarda gıdaya ulaşım konusunda artan endişelerdir (Şener, 2015: 16). Bir diğer önemli sorun da, kriz ortamındaki fiyat istikrarsızlıklarının üreticiler için olumsuz sonuçlar doğurması ve üreticilere yapılan desteklerin gelir adaletsizliğine yol açmasıdır. Ayrıca küreselleşme ile birlikte uluslararası rekabetin artması da, AB’li çiftçilerin daha rekabetçi hale gelebilmeleri için OTP’de bazı yapısal değişikliklere gidilmesini gerektirmiştir. Son olarak OTP’nin AB bütçesinde kapladığı hacmin giderek artması OTP’de bazı güncellemeler yapılması gerektiğini gözler önüne sermiştir.

Bu dönemdeki çevresel sorunlar ise, tüm dünyada etkisini gösteren iklim değişikliği ile küresel ısınma, su kaynaklarının azalması, verimli toprakların yok olması, doğal kaynakların daha verimli ve çevreye duyarlı kullanılması için tarım üzerindeki baskılar şeklinde özetlenebilir. Ayrıca, sera gazı salımının azaltılması zorunluluğu da OTP’de yapısal reform ihtiyacının nedenidir.

AB tarımında bu dönemde yaşanan ekonomik ve çevresel sorunlara ilave olarak, kırsal yaşamdaki sosyal sorunlar, bu sorunlara bağlı olarak tarımsal üretimde istihdam problemleri ve AB tarım müktesebatının karmaşıklığı gibi OTP’de yapısal değişikliklere gidilmesini gerektiren başka sorunlar da mevcuttur.

OTP’de 2013 reformu, uzun yıllar süren bir tespit, münazara ve müzakere sonucunda gerçekleşmiştir. 2010 yılında tüketiciler, çiftçiler, sivil toplum kuruluşları ve akademisyenler gibi Topluluğun her kesimini temsil eden tüm paydaşlar toplumsal tartışmaya davet edilmiş; paydaşlar tartışma platformunda üç ay boyunca görüşlerini paylaşmışlardır. Platformda genel olarak, OTP’ye duyulan ihtiyacın nedeni, paydaşların politikadan beklentileri, OTP’de reform yapma ihtiyacının çıkış noktaları ve reformda hangi araçların kullanılması gerektiği konuları masaya yatırılmıştır. Toplumsal tartışma platformu, tüm AB vatandaşlarına bu önemli konuda söz hakkı vermekle kalmamış, karar mekanizmalarına çok önemli görüş ve veriler de sağlamıştır (Şener S.21).

Tartışma platformundan elde edilen sonuçlar;

- Gıda güvenliği ve güvenilirliğinin önemi,
- Sürdürülebilirlik için politikalar üretilmesi,
- Rekabet gücünün artması,
- Kırsal kalkınmanın önemi,
- OTP’nin ve üyeler arasındaki ödemelerin daha adil bir zemine oturtulması,
- Küresel kıtlıkla mücadele,
- Çiftçilere yapılacak doğrudan ödemelerin önemi,
- Biyoçeşitliliğin, kırsal mesleklerin, kırsal ekonominin ve çevrenin korunması,

- İklim değışikliğı ve küresel ısınma ile mücadele ve
- Su kaynaklarının korunması olarak özetlenebilir (T.C. Avrupa Birliğı Bakanlığı, 2012: 9).

Yukarıda özetlenen sonuçların ardından Komisyon, 2010 yılı kasım ayında “2020’ye Doğru OTP: Geleceğin gıda, doğal kaynaklar ve bölgesel sorunlarını karşılama” adlı bir bildiri yayınlamış, 2011 yılında çeşitli yasa tasarıları ortaya koymuş, iki yıl süren müzakerelerin ardından ise 2013 yılında OTP reformu üzerinde mutabakata varılmıştır (Şener, 2015: 21).

OTP’de 2013 reformu, destek süreçlerinin uzunluğu ve karmaşık bürokratik işlemler nedeniyle çiftçiler, çevresel konularda beklenen pozitif etkiyi yaratmadığı için çevreciler, üye ülkeler arasındaki gelir dağılımı ve ödemelerin daha adil hale gelmediğı için ise üye ülkeler tarafından eleştirilmiştir. Bu nedenle Komisyon tarafından 2018 yılında OTP’nin 2020 sonrası geleceğı ve uyumu için hedefler hazırlanmıştır. Bu hedeflerde OTP üreticileri desteklemeyi sürdürürken, çevre faktörlerine duyarlı, sürdürülebilir ve rekabet gücü yüksek bir AB tarımı hedeflenmektedir. 2020 sonrası OTP’nin geleceğı için hazırlanan teklif ve hedefleri;

- Üreticiler arasında adil gelir dağılımı,
- Rekabet gücü yüksek bir Topluluk tarımı,
- İklim değışikliğı ile mücadele,
- Sürdürülebilirlik, çevre ve biyoçeşitliliğin korunması,
- Kırsal alanların canlandırılması,
- Gıda güvenliğı ve güvenilir gıdaya ulaşım şeklinde özetlemek mümkündür (Çetin ve Yücesoy, 2020).

2019 yılında Çin’de ortaya çıkan ve tüm dünyayı etkisi altında alan COVID-19 pandemisi ile birlikte gıda tedarik zincirindeki kırılmalar nedeniyle gıda temininde sorunlar ortaya çıkmış; tarımda mevsimlik olarak çalışan göçmen işçilerin hareketliliklerinin kısıtlanması, pandemi sebebiyle sınırlarda yaşanan kapanmalar, lojistik sorunlar gibi sebeplerle AB çeşitli politikalar ve düzenlemeler uygulamıştır. AB bu süreçte tarımsal işletmelere düşük faizli krediler kullanma imkanı sunmuş, işçi

başına ve işletme başına çeşitli tutarlarda desteklerde bulunmuştur (Çetin ve Yücesoy, 2020).

2.3. Türkiye'nin OTP'ye Uyumu ve Türkiye-AB Tarımı Karşılaştırması

2.3.1. Türkiye'nin OTP'ye Uyumu

Türkiye ve AB tarımı, hedef ve ilkesel olarak benzerlik göstermektedir. Türkiye tarımındaki temel hedefler AB'de olduğu gibi fiyat istikrarı, çiftçilerin gelirlerini artırmak, güvenli gıda ve gıda güvencesi, kırsal alanlar, tarımdaki sürdürülebilirlik, çevre koruma, iklim değişikliği ile mücadeledir (AB Bakanlığı, 2012: 14). Tarım, çalışmada daha önce de belirtildiği gibi Türkiye ekonomisinde, sosyal ve politik yaşamında çok önemli bir paya sahip olup, yetersiz tarımsal politikalar, verimlilik sorunları, kırsal kalkınma politikalarının verimsizliği, üretici ve tarımsal işçilere dair sorunlar gibi nedenlere ilave olarak pandemi döneminde tüm dünyada ortaya çıkan tarımdaki korumacı politikalar, ihracat yasakları, gıdaya ulaşım konusundaki endişeler nedeniyle daima ülke gündeminin en üst sıralarında yer almaktadır. Ancak hedef ve ilkeler benzerlik gösterse de uygulanan tarımsal politikalara bakıldığında Türkiye ve AB arasında büyük farklar mevcuttur. OTP'ye uyum açısından ele alındığında, toprakların çok parçalı olması ve dağılımındaki adaletsizlik, kooperatifleşme-örgütlenme anlayışının hala oturmaması, tarımsal işletmelerin küçük ölçekli olması, tarımda aile işletmelerinin sayısının fazlalığı, düşük teknoloji kullanımı, tarımsal ürünler tarladan tüketiciye ulaşana kadar çok fazla aracının varlığı, dış piyasadaki düşük rekabet gücü, ilaç, tohum, gübre gibi tarım için önemli girdilerin yetersizliği ve bu girdilerdeki yüksek maliyet, dağlık arazilerin fazlalığı, çiftçilerin düşük gelir düzeyi gibi pek çok neden, Türkiye'nin OTP'ye uyumunu zorlaştıran temel sebepler olarak karşımıza çıkmaktadır (Aksoylu ve Karaalp-Orhan, 2022: 194).

Türkiye ile AB arasında üyelik müzakerelerinin 3 Ekim 2005 tarihinde başlaması ile birlikte açılan otuz beş faslın üçü tarımsal konular ile ilgilidir. Bu fasıllar, “tarım ve kırsal kalkınma, gıda güvenliği, veterinerlik ve bitki sağlığı ile balıkçılık” fasıllarıdır (Aydın, 2019: 79). Komisyon, 7 Eylül 2006 tarihinden Türkiye'nin OTP'ye

uyumunu değerlendirmiş ve 2007 yılında üyelik müzakerelerinin 11. Faslı olan “Tarım ve Kırsal Kalkınma”da beş adet kriter belirlenmiştir. Bu kriterler;

- Katılım öncesi Yardım Aracı’nın (IPARD) uygulamaya konulması,
- Tarımsal istatistiklerin daha doğru bir şekilde tutulmasına yönelik strateji oluşturulması,
- Canlı sığır başta olmak üzere hayvansal mamullere uygulanan kısıtlamaların kaldırılması,
- AB’de kullanımı zorunlu olan “Arazi parsel tanımlama sistemi” (LPIS) ile “Çiftçi kayıt sistemi”nin (ÇKS) geliştirilmesi üzerine stratejiler belirlenmesi,
- Türkiye tarım desteklerinin AB destekleme uygulamaları ile uyumlu hale getirilmesi

olarak karşımıza çıkmaktadır (Sağlık ve Yantur, 2019: 110).

11. Fasl, genel olarak çiftçilere ve tarım sektöründeki diğer paydaşlara verilen destekler, bazı tarımsal ürünlerin üretiminde kota uygulamaları, ithalat kısıtlamaları, verimlilik ve ürün kalitesi, çiftçilerin gelir kaynaklarını iyileştirmek ve kırsal kalkınma hususlarına odaklanmaktadır (Aksoylu ve Karaalp-Orhan, 2022: 195). Bu Fasılda Türkiye için belirlenen kriterlerden iki tanesi karşılanmış olup Komisyon tarafından teyit edilmiştir. Karşılanan iki kriter, 2010 yılındaki “Tarım Arazilerinin Tanımlanmasına ve Ulusal Çiftçi Kayıt Sisteminin Geliştirilmesine Yönelik Strateji Belgesi” ile İPARD uygulaması olarak 2013 yılındaki “Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu” (TKDK) kurulmasıdır. Bununla birlikte, destekleme sistemleri, tarımsal istatistik stratejileri, coğrafi işaretler, kırsal kalkınma hususlarında uyum çalışmaları T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, TKDK ve diğer kamu kurumları tarafından yürütölmeye devam etmektedir (Aksoylu ve Karaalp-Orhan, 2022: 195).

Türkiye ile AB tarım politikalarına ve tarım uygulamalarındaki farklara bakıldığında; Türkiye’de genel uygulamanın değiştirilmesi için yeni uygulamalar başlatılsa da tarım desteklerinin genel olarak fiyat üzerinden verildiğinden söz edilebilir. AB’de ise 1992 reformlarından itibaren doğrudan destekler

uygulanmaktadır. AB’de tarımsal üretim ile uğraşan kesim çok daha örgütlü iken, Türkiye’de örgütlü bir tarımsal kesimden bahsetmek çok fazla mümkün değildir. Türkiye’de tarımsal istihdamın toplam istihdam içerisindeki payı ve tarımın GSYH içerisindeki payı AB’ye göre çok daha yüksektir, buna rağmen Türkiye’deki tarımsal üretimin toplam değerine bakıldığında, oransal olarak AB tarımsal üretiminden düşüktür. Bunun sebepleri, Türkiye’de tarım arazilerinin çok parçalı, küçük ölçekli ve dağlık yapısı nedeniyle teknoloji kullanımının yetersizliği, tarımsal işgücünün eğitim seviyesinin düşük olması, tarımsal üretimin kontrol altında tutulmaması nedeniyle dönemsel olarak bazı ürünlerde üretim fazlası, bazı ürünlerde ise üretim kıtlığı yaşanması, ilaç, tohum, gübre gibi tarım için önemli girdilerin yetersizliği ve bu girdilerdeki yüksek maliyetlerdir. Ayrıca, AB’de tarıma ve tarımsal desteklere ayrılan pay çok yüksek olup, Türkiye’de sektöre sağlanan destekler yetersiz kalmaktadır (Aksoylu ve Karaalp-Orhan, 2022: 194). AB’ye üyelik başvurusunda bulunan ülkeler için hazırlanan ilerleme raporlarında, tüm fasıllara ilişkin gelişmelere yer verilmiş olup, aşağıda Türkiye için hazırlanan raporlarda 11. fasıl ile ilgili gelişmeler aktarılmıştır.

2008 yılındaki ilerleme raporunda, Türkiye’nin OTP’ye uyumu, tarımsal politikaları ve 11. fasıl ile ilgili olarak, OTP uyumunun sınırlı olduğu, IPARD uygulaması ile ilgili gelişmeler yaşandığı, OTP ile ilgili idari yapılara ilişkin ilerlemelerin “Avrupa Birliği Tarım Muhasebesi Veri Ağı” (FADN) ve meyve-sebze sektörleri ile sınırlı kaldığı, destek sisteminin OTP’den uzaklaşarak geliştiği ve hayvansal mamuller ile ilgili engellerin çözülmediği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2008: 52).

2010 yılındaki ilerleme raporunda, daha önceki ilerleme raporlarında olduğu gibi OTP’ye uyumun sınırlı olduğu, tarımsal destek çizgisinin OTP ile ters yönde ilerlediği, hayvansal mamullerdeki engellerin devam ettiği ve tarımsal istatistikler, FADN, organik tarım başlıklarında ilerleme kaydedilmesi gerektiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2008: 59).

2013 yılındaki raporda, OTP’ye uyumun sınırlı olduğu, kırsal kalkınma ile ilgili olarak aşama kaydedildiği, hayvansal mamullerdeki ithalat yasağının sürdüğü,

tarımsal desteklerin OTP'ye uyumu konusunda girişimlerin bulunmadığı ve bu fasıldaki gelişmelerin erken aşamada olduğu belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2013: 33).

2014 yılından itibaren ilerleme raporlarının yerini ülke raporları almış olup, 2013 ile 2022 arasındaki yıllar için hazırlanan raporlara göz atıldığında, 11. Fasıl ile ilgili çok fazla aşama kaydedilmediği gözlemlenmektedir. 2022 yılı Türkiye Raporu'nda 11. Fasıla ilişkin olarak, kırsal kalkınma ve tarım alanındaki hazırlıkların sınırlı olduğuna, 2021 yılındaki raporda belirtilen tavsiyelere ilişkin gerileme yaşandığına, tarım istatistiklerine ilişkin bir strateji oluşturulmadığına, tarımsal desteklerin OTP'den uzaklaşmaya devam ettiğine ve AB'den tarımsal ürün ithalatı kısıtlarının sürdüğüne yer verilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2022: 119).

Özetlemek gerekirse, üyelik müzakerelerinin başladığı 2005 yılından günümüze kadar OTP'ye uyum konusunda çok fazla ilerleme kaydedilmediği, hatta Türkiye 2022 Raporu'nda da belirtildiği üzere bazı konularda gerilemelerin yaşandığını söylemek mümkündür.

2.3.2. Türkiye-AB Tarımı Karşılaştırması

Türkiye ve AB tarımı kıyaslamasında ilk olarak tarımsal istihdam ve tarımsal istihdamın toplam istihdam ve toplam nüfus içerisindeki payı ele alındığında, Tablo 9 ve 10'da görüldüğü üzere Türkiye'de tarımsal istihdamın genel nüfus ve toplam istihdam içerisindeki payı AB'ye kıyasla çok daha yüksektir. Türkiye'de en fazla kayıt dışı istihdam tarım sektöründe olup, bu nedenle çiftlikleri ve tarımsal üreticileri denetlemek ve küçük işletmelere yönelik yasal düzenlemeler yapmak zorlaşmakta, aynı zamanda kayıt dışı ekonomi nedeniyle sektörün sağlıklı bir şekilde vergilendirilmesi de mümkün olmamaktadır (Tunçer ve Günay, 2017: 23). Ayrıca, toplam nüfusa oranı fazla olan tarımsal nüfusun bir kısmının ürünlerinden elde ettiği gelir yeterli düzeyde değildir. Bunun sonucunda köylerden kentlere yoğun göçler meydana gelmekte, bu göçlerin ise başta tarımsal üretim, çarpık kentleşme ve sosyal sorunlar olmak üzere pek çok olumsuz sonucu beraberinde getirdiği söylenebilir. Bu nedenle Türkiye'de tarımsal nüfusun tamamını kayıt altına alacak uygulamaların hayata geçirilmesinin ve AB örneğinde olduğu gibi kırsal kalkınmayı ve köylerde

yaşamı daha iyi ve cazip hale getirerek, tarımsal üretimin devamlılığının sağlanmasına yönelik politikalar geliştirilmesinin elzem olduğu düşünülmektedir.

Tablo 9. Türkiye ve AB’de Tarımda İstihdam Edilen Kişi Sayısı ve Toplam Nüfusa Oranı (Bin Kişi)

YIL	TÜRKİYE	ORAN	AB	ORAN
2011	5.412	7,41%	9.804	2,23%
2012	5.301	7,01%	9.761	2,22%
2013	5.204	6,79%	9.655	2,19%
2014	5.470	7,04%	9.470	2,14%
2015	5.483	6,96%	9.303	2,10%
2016	5.305	6,65%	10.016	2,25%
2017	5.464	6,76%	9.998	2,24%
2018	5.297	6,46%	9.828	2,20%
2019	5.097	6,13%	9.512	2,13%
2020	4.737	5,67%	9.361	2,09%
2021	4.948	5,84%	9.211	2,06%

Kaynak: TÜİK (2022b), Eurostat (2022a) ve FAO (2022b) verileri ile yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tarımda istihdam edilen kişilere ilave olarak, Tablo 10’daki verilere bakıldığında, Türkiye’de tarımın toplam GSYH içerisindeki payının AB’ye göre oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Türkiye’de tarımın toplam istihdam ve GSYH içerisindeki payının yüksekliğine bakıldığında, Türkiye’nin hala tarım ülkesi olduğu sonucuna varmak mümkündür. Türkiye tarımsal ürün çeşitliliği bakımından zengin bir ülke olmasına rağmen, tarımsal üretimin ve ihracatın istenilen seviyeye ulaşamamasının nedenleri verimlilik, katma değersiz ürünlerin üretimi, tarımda teknoloji kullanımının düşüklüğü, tarımda iklime bağımlılığın fazlalığı, çiftçilerin eğitim seviyelerinin düşük olması, üretimdeki önemli girdilere ulaşımın zorluğu ve bunların yanlış kullanımı olarak sıralanabilir.

Tablo 10. Türkiye ve AB’de Tarımın Toplam İstihdam ve GSYH İçerisindeki Payı (%)

Yıllar	Türkiye’de Tarımın Toplam İstihdam İçerisindeki Payı	Türkiye’de Tarımın Toplam GSYH İçerisindeki Payı	AB’de Tarımın Toplam İstihdam İçerisindeki Payı	AB’de Tarımın Toplam GSYH İçerisindeki Payı
2005	25,5	10,6	7	1,8
2006	23,3	9,3	7	1,7
2007	22,5	8,5	6	1,7
2008	22,4	8,4	6	1,7
2009	23,1	9,1	6	1,5
2010	23,3	10,3	6	1,6
2011	23,3	9,4	6	1,7
2012	22,1	8,8	6	1,7
2013	21,2	7,7	5	1,7
2014	21,1	7,5	5	1,7
2015	20,6	7,8	5	1,6
2016	19,5	7,0	5	1,7
2017	19,4	6,9	5	1,7
2018	18,4	5,8	4	1,6
2019	18,2	6,4	4	1,6
2020	17,6	6,5	-	1,6

Kaynak: TÜİK (2022b) ve Dünya Bankası (2022) verileri ile yazar tarafından hazırlanmıştır.

Türkiye ve AB tarımı karşılaştırılmasına kullanılan bir diğer parametre, “tarımda istihdam edilen kişi başına katma değer” verisidir. Bu gösterge, tarımda verimliliği ölçmek için geçerli bir araçtır. Bu gösterge, tarım, hayvancılık, orman ürünleri ve balıkçılıktan elde edilen değeri hesaplamaktadır (Karakaş, 2021: 156).

Tablo 11. Tarımda İstihdam Edilen Kişi Başına Katma Değer

YIL	TÜRKİYE	AB
2006	12.979	18.229
2007	12.280	19.198
2008	12.728	21.677
2009	13.320	22.169
2010	13.046	21.420
2011	12.443	22.956
2012	12.711	22.012
2013	12.938	23.488
2014	13.905	25.220
2015	15.199	25.844
2016	15.067	26.505
2017	15.340	27.141
2018	16.017	28.116
2019	16.808	28.935

Kaynak: Karakaş (2021: 156)

Tablo 11’de, Türkiye ve AB’de tarımda istihdam edilenlerin ürettikleri katma değer ABD Doları cinsinden yer almaktadır. Verilere göz atıldığında, AB’de istihdam edilen tarım işçilerinin ürettikleri katma değer Türkiye’ye göre yüksek olmakla birlikte, 2006 yılından itibaren bu katma değer artış hızında da AB Türkiye’nin üzerindedir. Tablo 10’daki veriler, Tablo 8’de yer alan tarımda istihdam edilenlerin toplam nüfusa oranı ve Tablo 9’da yer alan tarımın toplam istihdamdaki ve toplam GSYH’deki oranı ile birlikte göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye’nin bir tarım ülkesi olduğu, Türkiye’de nüfusun önemli bir bölümünün tarımsal faaliyetlerle uğraştığını ve bunlara rağmen Türkiye tarımının bir verimlilik problemi olduğunu gözler önüne sermektedir.

Tablo 12. Türkiye ve AB’de Temel Üretim Göstergeleri

Ülke	Tahıl Üretimi (Milyon Ton)	Dekar Başına Buğday Verimi (kg)	Sebze Üretimi (Milyon Ton)	Meyve Üretimi (Milyon Ton)	Büyükbaş Hayvan Sayısı	Küçükbaş Hayvan Sayısı
Dünya	2.611	338	1.230	800	1.674	2.176
AB	301	823	64	38	88	111
Türkiye	35	268	30	18	16	44

Kaynak: Sağlık (2018: 55)

Sağlık, 2018 yılındaki çalışmasında, dünya geneli, AB ve Türkiye’deki önemli tarımsal üretim göstergelerine yer vermiştir. Bu verilere göre, dünya tahıl üretiminin önemli bir kısmının (yaklaşık % 12) AB tarafından gerçekleştirilmektedir. Türkiye tahıl üretimi için ise bu rakam %1,3’tür. Türkiye ve AB tahıl üretimi arasındaki en önemli fark, birim alandan alınan verim olarak karşımıza çıkmaktadır. AB’de dekar başına 823 kilogram (kg) ürün elde edilirken, Türkiye’de bu rakam 268 kg ile dünya ortalamasının altında kalmıştır. Sebze ve meyve üretimine bakıldığında, AB’nin Türkiye üretiminin yaklaşık iki katı miktarda üretim yaptığı görülmektedir. AB’de üyesi 27 ülkenin gerçekleştirdiği sebze-meyve üretiminin neredeyse yarısını tek başına üreten Türkiye’nin sebze-meyve üretiminde söz sahibi ülkelerden biri olduğu sonucuna varılabilir. Hayvan varlığına bakıldığında ise, Türkiye’de küçükbaş hayvan sayısı, büyükbaş hayvan sayısının neredeyse üç katıdır. AB’deki hayvan varlığı ile oransal olarak kıyaslandığında Türkiye’deki büyükbaş hayvan sayısı AB’nin yaklaşık beşte biri, küçükbaş hayvan sayısı ise AB’nin yaklaşık üçte biri oranındadır. Türkiye’de büyükbaş hayvan ağırlığı ortalama 170 kg iken AB’de 281 kg’dır. Son olarak süt verimi verilerine bakıldığında, Türkiye’de inek başına senelik 2.000 kg süt elde edilmekte olup, AB’de bu rakam senelik 5.500 kg’dır (Sağlık, 2018: 55).

Tablo 13. Türkiye Tarımsal Ürün Dış Ticareti (Milyar Euro)

Yıl	İhracat	İthalat	Denge
2002	4.572.540	2.005.928	2.566.612
2003	6.086.113	2.915.364	3.170.749
2004	7.591.806	3.237.527	4.354.279
2005	9.668.441	3.463.429	6.205.012
2006	9.771.947	3.685.216	6.086.731
2007	11.357.288	5.393.251	5.964.037
2008	13.558.893	8.759.545	4.799.348
2009	13.260.372	6.354.649	6.905.723
2010	15.039.712	7.682.821	7.356.891
2011	17.887.224	10.961.497	6.925.727
2012	19.158.123	10.733.968	8.424.155
2013	21.352.808	13.173.509	8.179.299
2014	22.498.459	14.768.694	7.729.765
2015	20.798.504	12.467.835	8.330.669
2016	20.229.167	12.521.843	7.707.324
2017	21.235.089	14.407.698	6.827.391
2018	22.645.639	14.414.170	8.231.469
2019	23.394.512	14.687.313	8.707.199
2020	24.369.143	15.215.493	9.153.650

Kaynak: TÜİK (2022a) verileri ile yazar tarafından hazırlanmıştır.

Son olarak Tablo 13 ve 14'te Türkiye ve AB tarımsal ürün dış ticaret rakamlarına yer verilmiştir. Hem Türkiye hem de AB tarımsal ürün dış ticaretinde ihracatçı konumundadır. Türkiye'nin tarımsal ürün dış ticaretine göz atıldığında, 2002 yılında ithal ettiği ürünlerin iki katından fazlasını ihraç eden ülkede, bu oran yıllar içerisinde düşüş göstermiştir. Son yıllarda Türkiye'de tarımsal ürün ithalatının artması tartışma konusu haline gelmiştir. COVID-19 döneminden itibaren ülkede öncelik iç piyasadaki şeker, ayçiçeği, buğday gibi temel gıda maddeleri talebini karşılamaya verildiği için, makarna, un, ayçiçek yağı, şekerli mamuller ihracatı için ihtiyaç duyulan

buğday, ayçiçeği ve şekerin dahilde işleme rejimi kapsamında ithal edilip, ihrac kaydıyla işlenmesi yöntemi izlenmiş; bu da tarımsal ürün ithalatında artış meydana getirmiştir.

Tablo 14. AB Tarımsal Ürün Dış Ticareti (Milyar Dolar)

Yıl	İhracat	İthalat	Denge
2002	72,7	68,8	3,8
2003	71,6	68,6	3,0
2004	73,3	69,9	3,4
2005	79,4	74,1	5,2
2006	89,4	80,1	9,3
2007	94,9	90,6	4,3
2008	102,8	101,5	1,4
2009	93,3	90,0	3,2
2010	108,7	99,0	9,7
2011	123,4	113,9	9,5
2012	136,9	117,2	19,7
2013	145,0	118,1	26,9
2014	148,1	121,6	26,5
2015	156,9	131,4	25,6
2016	160,3	133,4	26,9
2017	167,9	139,2	28,7
2018	169,6	139,4	30,3
2019	181,9	143,0	38,9
2020	185,1	141,6	43,4

Kaynak: Eurostat (2022b) verileri ile yazar tarafından hazırlanmıştır.

Günümüzde dünyanın en büyük tarımsal ürünler ihracatçılarından biri olan AB’de 2000’lerin başından itibaren ihracat ile ithalat benzer seviyede gerçekleşmiş olup, AB’nin 2010 yılından itibaren net bir ihracatçı konumuna geldiğini söylemek mümkündür. Türkiye ve AB tarımsal istihdam verileri ile birlikte tarımsal ürünler dış ticaretine bakıldığında, AB’nin Türkiye’nin iki katı kadar işgücü ile yaklaşık dokuz katı kadar tarımsal ürünler ihracatı gerçekleştirdiği söylenebilir. Bunun sebeplerinin tarımda yüksek verimlilik, yüksek teknoloji kullanımı ve daha doğru tarımsal politikalar izlemek olduğu düşünülmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜMRÜK BİRLİĞİ’NİN TÜRKİYE’NİN TARIMSAL DIŞ TİCARETİNE ETKİSİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA

Çalışmanın bu bölümünde önceki bölümlerde kavramsal çerçevesi çizilen ve temel istatistiki verilerle açıklanan Gümrük Birliği’ne yönelik bir uygulamaya yer verilmektedir. Bu kapsamda Gümrük Birliği’nin Türkiye’nin tarımsal dış ticaretine etkileri incelenmektedir. Aşağıda, ilk olarak Gümrük Birliği’nin Türkiye-AB dış ticaretine etkisini analiz eden çalışmalara yer verilmekte, ardından spesifik olarak tarım ürünleri dış ticaretini ele alan ilgili araştırmalara değinilmekte, ve son olarak sırasıyla çalışmanın amacı, metodolojisi ve bulguları sunulmaktadır.

3.1. Literatür

Birçok araştırma Gümrük Birliği’nin Türkiye ve AB dış ticaretine etkilerini çeşitli yönlerden ele alırken farklı sonuçlara dikkat çekmektedir. Bu anlamda Gümrük Birliği’nin dış ticarete etkisi üzerine bir mutabakata varılamamıştır.

Gümrük Birliği’nin Türkiye’nin genel ekonomik performansı üzerindeki etkilerini mercek altına alan Harrison, Rutherford ve Tarr (1997), genel denge analiziyle yaptıkları çalışmalarında Gümrük Birliği’nden üçüncü ülkelerin sağlayacağı faydaya dikkat çekmişler, Türkiye’nin uygulanacak politikalar doğrultusunda GSYH’sini yıllık olarak %1-1,5 oranında artabileceğini, bununla birlikte tarifelerdeki indirim ile Türkiye’nin gelir kaybının GSYH’sinin %1,4’ü olacağını tahmin etmişlerdir. Gümrük Birliği’nin Türkiye dış ticareti üzerindeki etkisini araştıran Neyaptı, Taşkın ve Üngör (2003) ise 1980-2001 yılları arasındaki verileri temel alarak Gümrük Birliği’nin Türkiye’nin AB’ye ihracatını ve aynı zamanda AB’nin Türkiye’ye ihracatını pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Kösekahyaoğlu (2007), Gümrük Birliği’nin Türkiye’nin dış ticaret hacmi ve ürün çeşitlenmesi üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla 1980-2005 yılları arası dönemi temel alarak Gini-Hirschman yoğunlaşma indeksi kullandığı çalışmasının sonucunda, ithalat tarafında ürün dağılımı açısından küçük bir farklılaşma yaşanmasına karşın, ihracat tarafında kayda değer bir değişim olmadığını belirtmiştir.

Buna karşın, Gündüz ve Esengün (2007), Gümrük Birliği'nin Türkiye - AB (15) dış ticareti üzerindeki etkisini araştırdıkları ve 1987-2003 yılları arası zaman serisi verileri ve Chow testi kullanarak yürüttükleri çalışmalarında, Gümrük Birliği sonrası Türkiye'nin ithalat rakamlarındaki artışın ihracata oranla yüksek olduğunu, ticaret hacminin arttığını ve yapısal farklılıklar ortaya çıktığını belirtmişlerdir.

Adam ve Moutas (2008), genel denge ve ekonometrik analiz ile gerçekleştirdikleri çalışmalarında Gümrük Birliği'nin Türkiye ile AB arasındaki ticaret üzerindeki etkilerinin simetrik gerçekleşmediğini ileri sürmüşlerdir. Bilici, Erdil ve Yetkiner (2008), Gümrük Birliği'nin Türkiye dış ticaretinde yapısal bir değişiklik oluşturup oluşturmadığını inceledikleri çalışmalarında Gümrük Birliği'nin dış ticareti pekiştirdiği yönünde bulgular sunmuşlardır. Buna benzer şekilde, Kızıltan, Ersungur ve Polat (2008) gölge değişkenli ekonometrik modeller ile yaptıkları analizler sonucunda, özellikle Gümrük Birliği'ne giriş sonrası on yıllık dönemde Gümrük Birliği ile Türkiye ve AB (12) ülkeleri arasındaki dış ticaretin arttığını göstermişlerdir. Seymen (2009) Entropy indeksi ve H-H indeksi gibi pek çok farklı indeksleri kullanarak yaptıkları çalışmalarında Türkiye AB ticaret ilişkilerini uzun dönemli inceleyerek Gümrük Birliği'ne üyeliğin dış ticaret hacmi üzerinde etkisi olduğunu belirtmiştir. Kalaycı ve Artan (2010), panel veri analiz yöntemiyle gerçekleştirdikleri çalışmalarında, Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin AB'ye ihracatını ve AB ülkeleri arasındaki iç ticareti artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Bununla birlikte çalışma, Gümrük Birliği'nin birlik içi ticareti daha fazla artırdığını ortaya koymuştur. Bu açıdan Kalaycı ve Artan'ın araştırması, Gümrük Birliği'nin AB'ye daha fazla fayda sağladığı argümanını destekler nitelikteki çalışmalardan biridir. Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin dış ticareti üzerindeki etkisini inceleyen bir diğer çalışmada Nart (2010), Gümrük Birliği'nin statik etkilerine odaklanmıştır. Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin AB ile ticaretinde ticaret yaratıcı etki yaptığı ve aynı zamanda ticareti AB dışı ülkelere AB Üye Ülkelerine saptırdığı sonucuna ulaşmıştır.

Doğan ve Soyuyiğit Kara (2011), yoğunlaşma oranı (CR) ve Herfindahl indeksi (H-I) yöntemleri ile yaptıkları çalışmalarında, Gümrük Birliği sonrası, Türkiye'nin dış ticaretinde AB ülkeleri payında önemli bir değişiklik olmamasına karşın ihracat kompozisyonun değiştiğini ve az sayıda ülkeye bağımlılık durumunda düşüş

gözlendiğini belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra, AB ülkelerinden yapılan ithalata bakıldığında ise, ülke çeşitliliğinin arttığı fakat AB'ye bağımlılığın azalmasına yönelik bir yapısal değişim getirmediği görülmüştür.

Gümrük Birliği'nin Türkiye-AB tarımsal dış ticaretine etkilerini araştıran çalışmalar ise, çoğunlukla senaryo ve simülasyon teknikleri kullanarak farklı durumlarda ortaya çıkabilecek sonuçları incelemektedir.

Avrupa Komisyonu tarafından finanse edilen ve Dünya Bankası Grubu tarafından hazırlanan "AB-Türkiye Gümrük Birliği Değerlendirilmesi" raporunda (2014), Türkiye ile AB arasındaki tarım ürünlerine yönelik ikili anlaşmanın bir yandan bazı ürünlerin ithalatına sınırlandırmalar getirdiği, diğer yandan ise Türkiye'nin birincil tarım ürünleri yönünden AB pazarına erişiminin genişlediği ifade edilmiştir. Bununla birlikte rapor kapsamında birincil tarımda AB ile ticaret anlaşmasının etkilerinin analizi Hesaplanabilir Genel Denge (CGE) modeli ile Küresel Ticaret Analiz Projesi (GTAP) kullanılarak yapılan simülasyonlar ile araştırılmıştır. Bu kapsamda yer verilen senaryolarda arasında Türkiye'nin refah artışının en çok "Türkiye'nin AB STA'larının ve GTS'nin birincil tarım bileşenlerini kabul etmesi (yani Gümrük Birliği'nin birincil tarım ticaretini de kapsayacak şekilde genişletilmesi)" senaryosunda gerçekleştiği tespit edilmiştir. Türkiye'nin OTP'yi kabul etmesi durumunda ise kaynaklar imalattan tarıma yönleneceği için düşük refah artışı meydana geleceği öngörülmüştür. Gençosmanoğlu (2015), Gümrük Birliği'nin işlenmiş tarım ürünlerini kapsamaması durumunda tarafların dış ticaretlerinin ve aynı zamanda ekonomik refahlarının nasıl etkileneceğini Tek Pazar Kısmi Denge Simülasyon Modeli (SMART) yöntemiyle tahmin ettiği çalışmasının bulgularına dayanarak Türkiye açısından aşamalı bir serbestleşme politikasının oluşturulmasını önermiştir.

Şakı ve Eruygur (2021), Gümrük Birliği'nin tarım ürünlerini içermesi söz konusu olduğunda ortaya çıkacak statik etkileri Armington Modeli ile analiz etmiş ve bu durumda Türkiye'nin tarım ürünlerine ilişkin ithalat talebinde %25,4, AB'den gerçekleştirilecek ithalatta ise %63 oranında yükseliş meydana geleceği tahmin edilmektedir.

Simülasyon ve senaryo kullanımına dayalı olarak kısmi ve genel denge modelleri ile yürütülen bu gibi çalışmalarda, Türkiye'nin OTP'ye uyumu ve Türkiye AB arası ticaret serbestleşmesi durumunda, entegrasyon seviyesine bağlı olarak, tarımsal dış ticarete, tarımsal üretimde, verimlilikte ve hane gelirinde artışın yanı sıra tüketici ve üretici refahında iyileşme ve daha rekabetçi bir tarım piyasası öngörülmüştür (bkz. Akder vd.,1990; Çakmak, 2007; Togan vd., 2005; Karaca ve Philippidis, 2008; Salamon vd., 2010; Dudu ve Çakmak, 2013). Buna karşın, tüketici ve toplumsal refah açısından olumlu sonuçlar öngören, fakat üretici fiyat ve gelirlerinde düşüş bekleyen çalışmalar da mevcuttur (bkz. Grethe vd., 1997; Grethe, 2003; Kıymaz, 2008; Leeuwen vd., 2011).

Gümrük Birliği'nin tarım ürünlerini kapsayıcı şekilde genişletilmesinin ve Türkiye'nin AB Ortak Tarım Politikasına uyumunun, Türkiye-AB tarımsal dış ticaretine olası etkileri açısından yordayıcı pek çok çalışma bulunmakla beraber, günümüze kadarki etkileri inceleyen sınırlı sayıda araştırma mevcuttur. Bunlardan biri, Terin, Keskin ve Terin'in (2012) 1982-2011 yılları arası zaman serisi verilerini kullanarak tarımsal dış ticaret özelinde yürüttükleri çalışmalarıdır. Bu araştırma sonucunda, Gümrük Birliği'nin tarımsal dış ticareti olumsuz yönde etkilediği ve ihracatın ithalatı karşılama oranının düştüğü belirtilerek, bunun sebebinin üretimin birliğin standartlarını karşılayamayışı ve Ortak Tarım Politikasına uyumda yaşanan sorunları olabileceği ifade edilmiştir.

3.2. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, Türkiye'nin AB'ye tarım ürünleri ihracatı ve AB'den ithalatı ile Gümrük Birliği arasındaki ilişkiyi ve GSYH'nin, reel efektif döviz kurunun, ihracat ve ithalat fiyat endeksinin ihracat ve ithalat üzerindeki etkilerini zaman serileri modeliyle analiz etmektir. Bu kapsamda ilk olarak ihracat, ikinci olarak ise ithalat verileri için analizler yürütülerek iki ayrı model test edilmektedir.

3.3. Araştırmanın Metodolojisi

Bu çalışma kapsamında, zaman serileri analizi kullanılarak Türkiye-AB tarımsal dış ticaretinde Gümrük Birliği'nin rolünün incelenmesi hedeflenmektedir. Bu

bağlamda tarımsal ürün ihracatı ve ithalatı için iki ayrı model kurularak öncelikle birim kök testleri yapılmış, akabinde eşbütünleşme testleri yürütülmüş ve sınır testi yaklaşımı ile modeller analiz edilmiştir. Böylelikle Gümrük Birliği'nin bu modeller bağlamında bir farklılaşma yaratıp yaratmadığı araştırılmaktadır. Aşağıda, sırasıyla ihracat ve ithalat için kurulan modellerde temel alınan değişkenler, veri analizi yöntemleri ve bulgular sunulmaktadır.

3.3.1. Değişkenler

Çalışma kapsamında iki ayrı model oluşturulmuştur. İhracat modelinde çalışmanın bağımlı değişkeni Türkiye'nin AB ülkelerine toplam tarımsal ürün ihracatı; ithalat modelinde ise bağımlı değişkeni Türkiye'nin AB ülkelerinden toplam tarımsal ürün ithalatıdır. Her iki model için bağımsız değişkenler reel efektif döviz kuru ve GSYH'dir. İhracat modelinde ihracat fiyat endeksi, ithalat modelinde ise ithalat fiyat endeksi diğer bağımsız değişkenler olarak kullanılmıştır. Gümrük Birliği kukla değişken olarak analizlere dâhil edilmiştir. Çalışmada 1994-2020 dönemi için yıllık veriler kullanılmıştır. Reel efektif döviz kuru (2003=100) değişkenine ait veriler TCMB'nin elektronik veri dağıtım sisteminden (EVDS) elde edilmiştir. İhracat Fiyat Endeksi (2009=100) TÜİK dış ticaret endeksi veritabanından alınmıştır. Türkiye'nin GSYH ile ihracat ve ithalat verileri TL cinsinden ve 2009=100 bazlı seri olarak TÜİK'ten alınmıştır. Reelleştirme işlemi Dünya Bankasından alınan 2009=100 bazlı GDP deflatörü ile yapılmıştır. Ölçü birimlerinin birim farklılığını ortadan kaldırmak için tüm değişkenlerin logaritmik halleri dikkate alınmıştır.

Çalışmada kullanılan değişkenlerin kısaltmaları aşağıda yer almaktadır:

IHR- Türkiye'nin AB Üyesi Ülkelere Toplam Tarımsal Ürün İhracatı (TL)

ITH- Türkiye'nin AB Üyesi Ülkelerden Toplam Tarımsal Ürün İthalatı (TL)

GDP- Gayri Safı Yurtiçi Hasıla (TL)

IHFE- İhracat Fiyat Endeksi

ITFE- İthalat Fiyat Endeksi

RDK- Reel Efektif Döviz Kuru

3.3.2. Veri Analizi

Bu araştırma kapsamında kullanılan analiz yöntemleri ve aşamaları aşağıda kısaca açıklanmaktadır.

3.3.2.1. Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi (ADF)

Zaman serileri analizinde model üzerinde çalışmanın ilk adımı, bir zaman serisinin durağan hale getirilmesidir. Birim kök testleri, bir zaman serisinin durağan veya birim köklü olup olmadığını test etmektedir. Bir zaman serisinin bir kez farkı alındığında alınan dizi durağan ise seri $I(1)$ bir değişken, yani birinci mertebeden durağandır. $I(0)$ bir değişken ise düzeyde durağan bir seriyi işaret etmektedir. Birim kökün varlığı sıfır hipotezini tanımlarken alternatif hipotez zaman serilerini durağan olarak tanımlamaktadır. Dickey-Fuller Birim Kök Testi (1979) hata terimlerinin bağımsız ve sabit varyansa sahip olduğunu, diğer bir deyişle otokorelasyonsuz olduğunu kabul etmektedir. Hata terimlerindeki otokorelasyon problemini gidermek için ise modele uygun gecikmeli değişkenler eklenerek Genişletilmiş Dickey ve Fuller (ADF) testi (1981) oluşturulmuştur (Sevüktekin ve Çınar, 2014: 336). Birinci dereceden bir modelde birim kök varlığını test etmek için kullanılan modelde, y_t gözlenen değer ve t zaman endeksi olmak üzere, $\Delta y_t = \rho y_{t-1} + u_t$ iken $|\rho| \geq 1$ ise, bunun birim köke işaret ettiği söylenebilmektedir.

3.3.2.2. ARDL Sınır Testi (Autoregressive Distributed Lag Bound Test)

Eşbütünleşme değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin istatistiksel olarak sunulması anlamında gelmektedir. Engle-Granger (1987), durağan dışı değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi sınanan ilk çalışmadır. Johansen (1988 ve 1995) ise değişkenler arasında birden çok eşbütünleşme ilişkisi olabileceğini göstermiştir (Sevüktekin ve Çınar, 2014: 602-603). Bu testlerin özelliği değişkenlerin aynı derecede bütünleşik olmasını gerektirmesidir. Peseran vd. tarafından 2001 yılında ortaya konan ARDL Sınır Testi ise farklı dereceden değişkenler arasındaki ilişkinin sınanmasına imkan sağlamıştır. Diğer bir deyişle, ARDL Sınır Testinde değişkenlerin düzeyde durağan $I(0)$ veya birinci mertebede durağan $I(1)$ olması fark etmemektedir,

bununla birlikte ARDL modeli ikinci mertebede durağan $I(2)$ serilere uygulanamamaktadır. Bu nedenle değişkenlerin ARDL Sınır Testinden önce sınanması gerekmektedir.

ARDL Sınır Testinde öncelikle koentegre ilişki varlığı sınanmaktadır. Sıfır hipotezi koentegre ilişkinin yokluğunu, alternatif hipotez ise koentegre ilişkinin varlığını tanımlamaktadır. Hesaplanan F istatistik değeri, alt sınırın altındaysa koentegre ilişki yoktur, alt ile üst sınır arasındaysa test işletilemez, üst sınırdan büyükse koentegre ilişki vardır ve bu durumda sıfır hipotezi reddedilmektedir. Değişkenlerin koentegre olduğunun belirlenmesinin ardından kısa ve uzun dönem ARDL modelleri tahmin edilmektedir.

3.4. Bulgular

Ele alınan açıklayıcı değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını test etmek için öncelikle serilerin durağan olup olmadığı birim kök testi (Genişletilmiş Dickey-Fuller) ile analiz edilmiş, akabinde değişkenler arası eşbütünleşme testi uygulanarak sınanmış ve ARDL Sınır Testi için uygunlukları saptanmıştır.

3.4.1. İhracat Modeli

İhracat modeli için yürütülen birim kök testi sonuçlarına bakıldığında, zaman serisinde ele alınan değişkenlerin düzey değerlerinde birim köke sahip oldukları görülmektedir. Bu sebeple fark alma işlemi yapılmış ve değişkenlerin ilk fark değerlerinde anlamlılık düzeylerinin 0.05'in altında olduğu görülmüştür. Buna istinaden, değişkenlerde birim kök olduğunu ileri süren sıfır hipotezleri reddedilerek, tüm değişkenlerin $I(1)$ düzeyinde durağan oldukları kabul edilmiştir. Zaman serisi bu anlamda birinci dereceden entegre $I(1)$ bir zaman serisidir.

Tablo 15. Türkiye'nin AB Üyesi Ülkelere İhracatı için Birim Kök Testi

	t-İstatistiği	P değeri
Genişletilmiş Dickey-Fuller test istatistikleri	-7.135648	0.0000
Kritik test değerleri: 1%	-4.374307	
5%	-3.603202	
10%	-3.238054	

Sıfır Hipotezi: D(LNIHR)'de birim kök vardır.

Tablo 16. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla için Birim Kök Testi

	t-İstatistiği	P değeri
Genişletilmiş Dickey-Fuller test istatistikleri	-2.737951	0.0083
Kritik test değerleri: 1%	-2.660720	
5%	-1.955020	
10%	-1.609070	

Sıfır Hipotezi: D(LNGDP)'de birim kök vardır.

Tablo 17. İhracat Fiyat Endeksi için Birim Kök Testi

	t-İstatistiği	P değeri
Genişletilmiş Dickey-Fuller test istatistikleri	-4.431491	0.0001
Kritik test değerleri: 1%	-2.660720	
5%	-1.955020	
10%	-1.609070	

Sıfır Hipotezi: D(LNIHFE)'de birim kök vardır.

Tablo 18. Reel Efektif Döviz Kuru Birim Kök Testi

	t-İstatistiği	P değeri
Genişletilmiş Dickey-Fuller test istatistikleri	-6.485198	0.0000
Kritik test değerleri: 1%	-2.660720	
5%	-1.955020	
10%	-1.609070	

Sıfır Hipotezi: D(LNRDK)'de birim kök vardır.

Zaman serilerinin birlikte hareket edip etmediklerini belirlemek üzere eşbütünleşme testlerinin yapılması gerekmektedir. Bu bağlamda değişkenler arası ilişkinin varlığını test etmek için durağansallıktan bağımsız olarak da yürütülebilen ARDL Sınır Testi yapabilmek adına öncelikle eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Tabloda görüleceği üzere hesaplanan F değerleri tüm anlamlılık düzeylerinde üst kritik değer $I(1)$ 'den büyüktür. Bu sebeple değişkenler arasında uzun dönem ilişki olmadığı hipotezi reddedilebilir. Ayrıca F değerlerinin alt kritik değer $I(0)$ 'dan küçük olmadığı görülmektedir. F değerinin iki sınır arasında kalmamasına bağlı olarak değişkenler arasında eşbütünleşme olduğunu söylemek mümkündür (Akgeyik ve Yavuz, 2006).

Tablo 19. İhracat Modeli için Sınır Testi

Test İstatistikleri	Değer	Anlamlılık	$I(0)$	$I(1)$
F-istatistiği	8.902224	10%	1.9	3.01
K	4	5%	2.26	3.48
		2.5%	2.62	3.9
		1%	3.07	4.44

Sınır testi akabinde ARDL modeline geçilmiştir. Verilerin durağanlık düzeylerine uygun ARDL modeli belirlenerek uzun ve kısa dönemdeki ilişkiler incelenmiştir.

Tablo 20. İhracat için Uzun Dönem ARDL Modeli

Değişken	Katsayı	Std. Sapma	t-İstatistiği	P değeri
LNIHFE	-0.767223	0.292432	-2.623595	0.0192
LNGDP	1.112607	0.216354	5.142524	0.0001
LNRDK	-0.279144	0.407605	-0.684840	0.5039
GBD	-3.456645	6.422247	-0.538230	0.5983

ARDL modeli sonuçlarına göre ilgili gözlem periyodu çerçevesinde Türkiye'nin AB ülkelerine yaptığı tarımsal ürün ihracatında Gümrük Birliği'nin istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmüştür. Bağımsız değişkenler özelinde ise, GDP ve IHFE değişkenlerinin ihracat üzerinde etkili olduğu görülmüştür. GDP'deki artış ihracatı %1.11 kadar arttırmakta ve IHFE'deki %1'lik artış ise ihracatı %0.76 azaltmaktadır. RDK değişkeninin uzun dönemde ihracat üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığı görülmüştür.

Uzun dönem ARDL modelinin ardından ECM (Error Correction Model) hata düzeltme testi yapılmıştır. Modele göre hata düzeltme katsayısı $EC(-1)$ 0.87 olarak hesaplanmıştır. $EC(-1)$ katsayısının negatif ve anlamlı çıkması bağımsız değişkenler arasında uzun dönemde eşbütünleşme olduğunu desteklemekte ve ele alınan dönem bazında sapmaların bir dengeye doğru kaydığını göstermektedir (Doğru, 2014). $EC(-)$ 'in 0.87 olması, dengeden sapma ya da şok durumlarında bir dönem yani bir yıl sonra bu sapmanın %87 oranında düzeltilebildiğine işaret etmektedir. Bir başka deyişle, kısa dönemli sapma durumlarında 1,5 yıl gibi bir sürede yeniden denge noktasına gelinmektedir.

3.4.2. İthalat Modeli

İthalat modeli için de öncelikle birim kök testleri yapılarak değişkenlerin durağanlıkları incelenmiştir. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla ve Reel Efektif Döviz Kuru için birim kök testi ihracat modeli kısmında yapılmıştır (bkz. Tablo 16 ve Tablo 18). Bu nedenle ilgili testlere aşağıda tekrar yer verilmemiştir.

Birim kök testleri yapıldığında, Türkiye'nin AB üyesi ülkelerden toplam tarım ürünleri ithalatının birim kök içerdiği, yani seviyede durağan olduğu, ithalat fiyat endeksinin ise birinci farkında durağan olduğu görülmüştür.

Tablo 21. Türkiye'nin AB Üyesi Ülkelerden İthalatı için Birim Kök Testi

	t-İstatistiği	P değeri
Genişletilmiş Dickey-Fuller test istatistikleri	-6.741115	0.0000
Kritik test değerleri: 1%	-2.660720	
5%	-1.955020	
10%	-1.609070	

Sıfır Hipotezi: D(LNIT)'de birim kök vardır.

Tablo 22. İthalat Fiyat Endeksi için Birim Kök Testi

	t-İstatistiği	P değeri
Genişletilmiş Dickey-Fuller test istatistikleri	-4.659007	0.0001
Kritik test değerleri: 1%	-2.660720	
5%	-1.955020	
10%	-1.609070	

Sıfır Hipotezi: D(LNITFE)'de birim kök vardır.

Gayri Safı Yurtiçi Hasıla ve Reel Efektif Döviz Kuru ise I(1) seviyesinde durağandır. Türkiye'nin AB üyesi ülkelerden toplam tarımsal ithalatının I(0) diğer değişkenlerin ise I(1) seviyesinde durağan olmaları sebebiyle değişkenler arası ilişkinin varlığını test etmek için farklı düzeylerdeki değişkenler arası ilişkiyi sınavabilen ARDL Sınır Testi uygulanmıştır.

Sınır testinde hesaplanan F değerlerinin tüm anlamlılık düzeylerinde üst kritik değer I(1)'den büyük ve alt kritik değer I(0)'dan küçük olması sebebiyle değişkenler arasında eşbütünleşme olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 23. İthalat Modeli için Sınır Testi

Test İstatistikleri	Değer	Anlamlılık	I(0)	I(1)
F-istatistiği	6.310588	10%	1.9	3.01
k	4	5%	2.26	3.48
		2.5%	2.62	3.9
		1%	3.07	4.44

Sınır testi akabinde verilerin durağanlık düzeylerine uygun ARDL modeli belirlenerek uzun ve kısa dönemdeki ilişkiler incelenmiştir.

Tablo 24. İthalat için Uzun Dönem ARDL Modeli

Değer	Katsayı	Std. Sapma	t-İstatistiği	P değeri
LNGDP	1.035258	0.145649	7.107882	0.0000
LNITFE	0.482374	0.225489	2.139237	0.0482
LNRDK	-1.795319	0.344054	-5.218130	0.0001
GBD	-0.949329	4.389559	-0.216270	0.8315

ARDL modeli sonuçlarına göre ilgili gözlem periyodu çerçevesinde Türkiye'nin AB ülkelerinden yaptığı tarımsal ürün ithalatında Gümrük Birliği'nin istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmüştür. Bağımsız değişkenler özelinde ise, tüm değişkenlerin ithalat üzerinde etkili olduğu görülmüştür. GDP'deki %1'lik artış ithalatı %1.03 ve ITFE'deki %1'lik artış ise ithalatı %0.48 arttırmaktadır. RDK değişkenindeki %1'lik artış ise ithalatı %1.79 azaltmaktadır.

Uzun dönem ARDL modelinin ardından ECM (Error Correction Model) hata düzeltme testi yapılmıştır. Modele göre hata düzeltme katsayısı $EC(-1)$ 0.88 olarak hesaplanmıştır. İthalattaki sapma bir yıl sonra %87 oranında düzelmekte, yani dalgalanmalar yaklaşık 1,5 yıl gibi sonra absorbe edilebilmektedir.

SONUÇ

Tarım, Türkiye tarihinde olduğu gibi AB tarihinde ve AB bütünleşmesi sürecinde de en önemli konulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türkiye'nin kalkınma programlarında tarımın yeri göz ardı edilemeyeceği gibi, Roma Anlaşması ile kurulan AET'nin oluşum sürecinde tarımın öneminin de es geçilmesi mümkün değildir. Bu nedenle, Ankara Anlaşması ile başlayan Topluluğa katılım serüveninin de önemli unsurlarından biri olarak karşımıza tarımın çıkması şaşırtıcı değildir. Tarım, başlangıcından itibaren Türkiye ve AB ilişkilerinin en önemli unsurlarından biri olmuştur. 1959 yılında Türkiye'nin AET'ye üyelik başvurusuyla başlayan ortaklık ilişkisinin ve aynı zamanda 1987 yılında AB'ye üyelik başvurusuyla başlayan üyelik ilişkisinin bir parçasıdır. Buna karşın tam üyelik müzakerelerinin başladığı 2005 yılından önce pek çok önemli belge ve raporda üzerinde mutabakata varılması gereken önemli bir konu olarak ele alınsa da, 2005 yılından sonraki tüm ilerleme raporlarında taraflarca üzerinde uzlaşılamayan ve ilerleme kaydedilmeyen bir konu olmuştur. Üyelik ve ortaklık ilişkileri bağlamında tarımın tartışmalı bir başlık olmasının iki temel nedeni bulunmaktadır. Bunlardan biri işlenmemiş tarım ürünlerinin Gümrük Birliği'nin kapsamı dışında bırakılması, diğeri ise tarım politikalarının OTP ile uyumlu hale getirilmemesidir.

Bu bağlamda, çalışmanın birinci bölümünde, ekonomik entegrasyon modelleri, Türkiye-AB Gümrük Birliği ve Gümrük Birliği'nin Türkiye dış ticaretine etkileri ele alınmakta, ikinci bölümde ise, Türkiye ve AB'de tarım politikalarının gelişimi ve tarımın temel özellikleri ile Türkiye'nin OTP'ye uyumu ele alınmakta ve temel istatistiki veriler üzerinden Türkiye ve AB'de tarım sektörü karşılaştırılmaktadır. Son bölüm olan uygulama kısmında ise, Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin tarımsal ürünleri ihracatı ve ithalatı ile ilişkisi iki ayrı model üzerinden değerlendirilmektedir.

Bu modellerde ithalat ve ihracatı etkilemesi beklenen faktörler olarak reel efektif döviz kuru ve GSYH ve sırasıyla ithalat ve ihracat fiyat endeksleri kullanılmıştır. Analizler sonucunda ilgili gözlem periyodu çerçevesinde reel efektif döviz kurunun tarımsal ürün ihracatı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı; tarımsal ürün ithalatını ise olumsuz yönde etkilediği görülmüştür. Tapşın ve

Karabulut (2013), 1980-2011 dönemi için Türkiye’de ithalat, ihracat ve reel döviz kuru ilişkisini araştırdıkları çalışmalarında, reel döviz kuru ile ithalat değişkeni arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğunu göstermişler ve bu bağlamda, döviz kurunun ithalatı doğrudan etkilediğini tespit etmişlerdir. Karaş ve Karaş (2017) ise, 2003-2017 arası döneme odaklandıkları çalışmalarında, ithalat ve reel efektif döviz kuru arasında bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Dış ticaret dengesini belirleyen en temel unsurlardan birisi uluslararası fiyatlar ve ulusal paranın diğer para birimleri karşısındaki değeridir. Bu bağlamda, ele alınan dönem içerisinde döviz kurunda süregelen yükseliş nedeniyle uluslararası piyasalarda ithal malların fiyatını arttırması ve ithalat hacmini negatif yönde etkilemesi beklenen bir sonuçtur. Aktaş, Tuncer ve Aydın (2010), 1980 sonrası ekonomik krizlerin Türkiye tarım sektörü üzerindeki etkilerini inceledikleri çalışmalarında, tarım ürünlerindeki fiyat düşüşü ile beraber artan döviz kurunun da etkisiyle Türkiye’de tarım sektörünün kırılgan bir duruma geldiğine değinmektedirler. Buna istinaden, uygulanacak kur politikaları ve kurda istikrarın sağlanmasının tarımsal ihracat açısından önem taşıdığı düşünülmektedir.

Fiyat endeksleri açısından bakıldığında ise, ithalat fiyat endeksinin ilgili gözlem periyodu içerisinde tarımsal ürün ihracatını negatif etkilediği görülmüştür. Bu bulgu, Gündüz ve Esengün’ün (2007) 1987-2003 yılları arası dönem için yaptıkları çalışmalarındaki bulgularla örtüşmektedir. İhraç edilen malların fiyatlarındaki artış, ihraç hacmini olumsuz yönde etkilemekte ve tarımsal ürün ihracatını düşürmektedir. İthalat modeline bakıldığında ise, yine Gündüz ve Esengün’ün (2007) bulgularına benzer biçimde ithalat fiyat endeksindeki artışın tarımsal ürün ithalatını pozitif etkilediği görülmüştür. Bu sonuç, analizlerde anlamlı görünmekle birlikte, ticaret dengeleri açısından açıklanabilir bir veri sunmamaktadır. İthal edilen ürün fiyatlarındaki artışın ithalatı arttırması beklenenin aksine bir sonuç olarak görülmektedir. Buna istinaden ithalat fiyat endeksindeki artış oranlarıyla reel döviz kuru artışındaki oranların dönemsel olarak kıyaslanarak olası sapmaların araştırılmasının faydalı olacağı düşünülmektedir. Bazı dönemlerde (çalışma kapsamında bir yıl) ithalat fiyat endeksindeki artışın döviz kurundaki artışa oranla düşük kalmış olması ve bu sebeple ithal ürün fiyatlarına tam yansımamasından ötürü

ithal edilen ürün miktarının fiyat düzeltmeleri yapılabildiği kadar artmış olması mümkün olabilir.

GSYH açısından modeller değerlendirildiğinde ise, ilgili gözlem periyodunda hem ihracat hem de ithalat modelleri için GSYH'deki artışın tarımsal ürün ihracat ve ithalatı üzerinde pozitif etkisi olduğu görülmüştür. Yiğidim ve Köse (1997) büyüme ve ihracat arasındaki ilişkiyi 1980-1996 dönemi özelinde inceleyerek büyümenin ihracatı etkilediğini ve bu iki değişken arasında nedensellik ilişkisi bulunduğunu göstermişlerdir. Buna benzer biçimde, Demirhan ve Akçay (2005) Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerindeki ihracat artışı ve büyüme ilişkisi için yaptıkları çalışmalarında Türkiye'de büyümenin ihracatı olumlu yönde arttırdığını tespit etmişlerdir. Erdoğan (2006) ise, 1923-2004 yıllarını kapsayan ve Türkiye'deki ihracat artışı ile büyüme arasındaki uzun dönemli nedensellik ilişkisini araştırdığı çalışmada, Türkiye'de ihracata dayalı bir büyüme olduğunu ve %10 anlamlılık seviyesinde büyümenin ihracatı olumlu yönde etkilediğini bulmuştur. Gündüz ve Esengün (2007) ise, 1987-2003 yıllarını kapsayan çalışmalarında gayri safi yurtiçi hasıladaki artışın hem ihracat hem de ithalat değerlerinde artışa sebep olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda, çalışmanın bulguları daha önce yapılan çalışmalardaki sonuçlarla paralellik göstermektedir.

Bulgular, Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin AB'ye olan tarımsal ihracatı ve Türkiye'ye AB'den yapılan tarımsal ürün ithalatı üzerinde gözlem periyodunda olumlu veya olumsuz bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Bu çerçevede, işlenmemiş tarım ürünlerinin Gümrük Birliği kapsamına alınmamasının olumlu veya olumsuz sonuçları ile ilgili eldeki veriler ile görüş belirtmek zordur. Gümrük Birliği'nin güncellenmesine yönelik tartışmalar uzun yıllardır sürmekte olup; konuya ilişkin ilk resmi açıklama 12 Mayıs 2015 tarihinde Avrupa Komisyonu tarafından yapılmıştır. Bu açıklamada Gümrük Birliği'nin modernizasyonu müzakerelerinin başlayacağı ifade edilmiştir. Bu yönde bir gelişmenin ortaya çıkmasının nedenleri arasında Türkiye'nin AB karar alma süreçlerinde yer almaması ve AB'nin üçüncü ülkeler ile müzakere ettiği Serbest Ticaret Anlaşmalarının üstlenilmesinde ortaya çıkan sorunlar yer almıştır. Bu kapsamda sorunların çözümü ve AB ile tercihli ilişkilerin kamu alımları, e-ticaret, hizmetler ve tarım sektörlerine genişletilmesi

hedeflenmektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021). Sorunların çözümü bağlamında bir güncelleme, çeşitli alanları içerecek şekilde bir genişleme ile ekonomik açıdan derinleşme hedeflenmektedir. Genişleme kapsamında Gümrük Birliği'nin tarım ürünlerini içerecek şekilde güncellenmesine yönelik iki yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan ilki, birincil ve işlenmemiş tarım ürünlerinin Gümrük Birliği kapsamına alınması, bu ürünlerin ticaretinde vergilerin kaldırılması ve Birlik dışı ülkelere ortak gümrük tarifesi uygulanmasıdır. İkincisi ise Türkiye - AB arasında tarım ürünlerini içeren bir Serbest Ticaret Anlaşmasının imzalanmasıdır. İlk yaklaşımın uygulanması durumunda Türkiye üye olana dek OTP dahilindeki desteklerden faydalanamayacak ve aynı zamanda karar alma süreçlerine katılamayacaktır. Bu durumda Türkiye ve AB Üye Ülkeleri üreticileri arasında bir haksız rekabet doğabilecektir. İkinci yaklaşımın uygulanması durumunda OTP'ye uyumun Türkiye üzerinde oluşturacağı ekonomik yük ile üçüncü ülkelere karşı ortak tarife uygulaması söz konusu olmayacaktır. Gümrük Birliği'nin güncellenmesi veya ayrı bir Serbest Ticaret Anlaşmasının imzalanması durumlarında AB'nin uyguladığı gıda güvenliği standartlarının Türkiye'den AB'ye ihraç edilecek tarım ürünlerinde sağlanması beklenecektir. Her iki yaklaşımın uygulanmasında da fiyatların düşmesi ve ürün standartlarının yükselmesi ile tüketici refahının artabileceğini, bununla birlikte ithalatın artmasıyla azalacak üretimin üreticilerin refahında düşüşe neden olabileceğini öngörülmektedir. Türkiye tarafından gümrük vergileri ile korunan maliyeti yüksek ürünler yerine AB'den düşük maliyetli ürünlerin ithal edilebilmesi durumunda ticaret yaratıcı etki oluşabilecektir. Türkiye'nin pazarını AB'nin Serbest Ticaret Anlaşması imzaladığı ülkelere açması durumunda ise bu ülkeler ile ayrı anlaşmalar imzalamadığında tarım ürünlerinin serbest ihracatını gerçekleştiremeyecek ve bu durumda üçüncü ülkeler ile arasında bir asimetri oluşacaktır. Söz konusu asimetrinin ortadan kalkması için Türkiye'nin bu ülkelerle Serbest Ticaret Anlaşması imzalaması gerekecektir, ancak bu anlaşmalar hazırlanırken üçüncü ülkelerin AB ile mevcut anlaşmaları nedeniyle Türkiye'nin müzakere gücü düşmüş olacaktır (ABKAD, 2020).

Uzun zamandır tartışma konusu olan Gümrük Birliği'nin işlenmemiş tarım ürünlerini de kapsayacak şekilde güncellenmesi gerçekleştiği takdirde, güncelleme öncesi ve sonrasındaki dış ticaret verileri ile bir analiz yapılarak olası olumlu veya

olumsuz etkilerinin ortaya konulabileceği düşünülmektedir. Nitekim Gümrük Birliği'nin işlenmemiş tarım ürünlerini içermemesi çalışmanın sınırlılıklarından biridir. Çalışmanın ilk bölümünde çeşitli çalışmalarda Gümrük Birliği'nin imalat sanayisi üzerindeki olumlu etkilerine yer verilmiştir. Bu çalışmalarda, Gümrük Birliği'nin Türkiye ve AB arasında ticaret yaratıcı etkisi olduğu, AB'den Türkiye'ye yoğun bilgi ve teknoloji transferi gerçekleştiği ve bu kazanımların Türk firmalarına kalite ve verimlilik artışı sağladığı ortaya konmuştur. Ayrıca OTP'ye uyumun, Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği için bir gereklilik olduğundan çalışmanın çeşitli bölümlerinde bahsedilmiş, bu argüman ilerleme raporlarına ve diğer metinlere yapılan atıflarla desteklenmiştir. Türkiye-AB Gümrük Birliği kapsamına işlenmemiş tarım ürünlerinin alınmasına yönelik tartışmalar devam etmektedir. Gümrük Birliği'nin güncellenmesi ve Türkiye'nin OTP'ye tam uyum sağlaması durumlarında, Türkiye'de tarım ve hayvancılığın AB standartlarında gerçekleştirilmesinin ve AB'den transfer edilecek teknolojinin Türkiye tarımı ve tarımsal dış ticaretine olası katkıları göz ardı edilmemelidir. Gümrük Birliği'nin güncellenmesine ve Türkiye'nin OTP'ye uyumuna AB tarafından bakıldığında ise, Türkiye ile ortak bir tarım politikasında buluşmanın AB bütçesi üzerinde olumsuz etkileri olabileceği gibi, yüksek rekabet gücüne sahip olan pek çok tarımsal üründe ise AB'nin Türkiye'ye ihracatını artırması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

ABKAD: 2020

Türkiye ve Avrupa Birliği Arasındaki Gümrük Birliği'nin Güncellenmesi: Tarım, Hizmetler ve Anlaşmazlıkların Halli, <http://abkad.org/wp-content/uploads/2021/01/CSSP-II-062-Projesi-G%C3%BCmr%C3%BCk-BG-Kitab%C4%B1-1-Ocak-2021.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.02.2022).

ACAR, M. ve BULUT, E.: 2011

“AB Ortak Tarım Politikası Reformları Işığında Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları: Eleştirel bir Yaklaşım”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1(1), 1-23.

ADAM A. ve MOUTOS T.: 2008

“The Trade Effects of the EU-Turkey Customs Union”, **World Economy**, 31, 685-700.

AKDER, H., AKAY, İ., BUCKWELL, A., ERTUĞRUL, C., KASNAKOĞLU, H., MEDLAND, J.A. ve YOUNG, N.: 1990

Turkish Agriculture and European Community Policies and Institutional Adoption, No:2241-AETB:25, DPT, Ankara.

AKGEYİK, T. ve YAVUZ, Ç.N.: 2006

“Türkiye’de Asgari Ücret, Milli Gelir ve İşsizlik İlişkisi (Ekonometrik Bir Analiz)”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Maliye Araştırma Merkezi Konferansları**, 49, 1-17.

AKSOYLU, D. ve KARAALP-ORHAN, H. S.: 2022

“AB Ortak Tarım Politikası Çerçevesinde Türkiye ve Seçili Doğu Avrupa Ülkeleri: Karşılaştırmalı bir Analiz”, **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 9(1), 172-201.

- AKTAŞ, E., TUNCER, İ. ve AYDIN, M.: 2010 “1980 Sonrası Ekonomik Krizlerin Türkiye Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri”, **Türkiye IX. Tarım Ekonomisi Kongresi**, 206-212.
- ANKARA İL TARIM VE ORMAN MÜDÜRLÜĞÜ: 2015 **Arazi Toplulaştırma**, <https://ankara.tarimorman.gov.tr/Belgeler/liftet/arazitoplulastirmasi.pdf>, (Erişim Tarihi: 03.02.2022)
- AVRUPA KOMİSYONU VE DÜNYA BANKASI GRUBU: 2014 **AB-Türkiye Gümrük Birliği Değerlendirilmesi**, Rapor No. 85830-TR, <https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/turkey/tr-eu-customs-union-tr.pdf>, (Erişim Tarihi: 18.04.2022).
- AVRUPA KOMİSYONU: 1985 **A Future for Community Agriculture**, http://aei.pitt.edu/930/1/perspective_for_cap_gp_follow_COM_85_750.pdf, (Erişim Tarihi: 10.12.2021).
- AVRUPA KOMİSYONU: 2008 **Türkiye 2008 Progress Report**, https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/Tur_En_Relations/Progress/turkey_progress_report_2008.pdf, (Erişim Tarihi: 03.12.2022).
- AVRUPA KOMİSYONU: 2013 **Türkiye 2013 Progress Report**, https://www.ab.gov.tr/files/2013%20ilerleme%20raporu/tr_rapport_2013_en.pdf, (Erişim Tarihi: 03.12.2022).
- AVRUPA KOMİSYONU: 2021 **The Common Agricultural Policy at a Glance**, https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance_en, (Erişim Tarihi: 10.08.2022).

- AVRUPA KOMİSYONU: 2022 **Türkiye Report,**
2022 [https://www.ab.gov.tr/siteimages/resimler/Türkiye%20Report%202022%20\(1\)\(2\).pdf](https://www.ab.gov.tr/siteimages/resimler/Türkiye%20Report%202022%20(1)(2).pdf), (Erişim Tarihi: 03.12.2022).
- AYDIN, K.: 2019 “Tarımsal Gelişme Açısından Gümrük Birliği Sonrası Tarım Sektörü”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BALASSA, B.: 1961 **The Theory of Economic Integration.** Richard D. Irwin, Inc.
- BECKER, K., BAKİ, I. ve LEE, J. W.: 2016 “The Customs Union between the European Union and Turkey and its Impacts on Turkey’s Economy”, **Journal of Asian Finance, Economics and Business**, 3(2), 41-49.
- BİLİCİ, Ö., ERDİL, E. ve YETKİNER, İ. H.: 2008 “The Determining Role of EU in Turkey’s Trade Flows: a Gravity Model Approach”, **Working Paper**, No: 08/06.
- BİRLEŞMİŞ MİLLETLER-BM, 2013). **World Must Sustainably Produce 70 per cent more Food by mid-century**, <https://news.un.org/en/story/2013/12/456912>, (Erişim Tarihi: 04.11.2022).
- CENGİZ, A. E., ÇAVUŞ, Z. C. ve KOÇ, T.: 2014 “Çanakkale ve Kepez Yerleşmelerinde Sulu Tarım Alanları Kentleşme İlişkisi”, **Coğrafi Bilimler Dergisi**, 12(1), 69-88.
- ÇAKMAK, E.: 2007 “Trade Liberalization and Turkish Agriculture: Threat or Opportunity”, **Med Workshop IIII (Mediterranean Products in a Global Market Place Place)**, Barselona, İspanya.

- ÇETİN, M. ve
YÜCESOY, I.: 2020
“COVID-19 Sürecinde AB ve Türkiye’nin Tarım Politikalarına Yeniden Bakış”, **Yeni Türkiye Dergisi**, 175-181.
- DARTAN, M. ve
GÖRAL, E.: 2016
“The Customs Union in the Context of EU-Turkey Relations: An Evaluation of Current Debates”, **Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 24(2), 1-30.
- DEMİRDÖĞEN, A. ve
OLHAN, E.: 2017
“Türkiye Tarımın Kısa Tarihi: Destekleme Politikası Özeli”. **Tarım Ekonomisi Dergisi**, 23(1), 1-12.
- DEMİRHAN, E. ve
AKÇAY, S.: 2006
“İhracat Artışı ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Seçilmiş MENA Ülkeleri için Ampirik Kanıt”, **İktisat, İşletme ve Finans**, 20(230), 124-131.
- DERNEK, Z.: 2006
“Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, 1(1), 1-12.
- DICKEY, D. A. ve
FULLER, W. A.: 1979
“Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root”, **Journal of the American Statistical Association**, 74(366), 427-431.
- DICKEY, D. A. ve
FULLER, W. A.: 1981
“Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root”, **Econometrica**, 49(4), 1057-1072.
- DOĞAN, S., ve KAYA, S.
S.: 2011
“Gümrük Birliği Sonrasında (1996-2009) Türkiye’nin Avrupa Birliği İle Dış Ticaretinin Ülke ve Fasıl Bazlı Yoğunlaşma Analizi”, **Istanbul University Econometrics and Statistics E-Journal**, (14), 1-18.
- DOĞRU, B.: 2014
“Türkiye’de Para Talebinin Uzun ve Kısa Dönem Dengesinin ARDL ve VEC Yaklaşımları İle Analiz

- Edilmesi”, **Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 10(2), 19-32.
- DUDU, H. ve ÇAKMAK, E. H.: 2013 “Economic Growth in the Euro-Med Area through Trade Integration: Focus on Agriculture and Food: The Case for Turkey”, **JRC Science and Policy Raporu**, (Rapor NO: 84201).
- DÜNYA BANKASI: 2022 **Gross Domestic Product-GDP**, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD>, (Erişim Tarihi: 04.11.2022).
- EL-AGRAA, A. M.: 1989 **The Theory and Measurement of International Economic Integration**. Palgrave Macmillan, New York.
- ENGLE, R. F. ve GRANGER, C. W. J.: (1987) “Co-integration and Error Correction: Representation, Estimaton, and Testing”, **Econometria**, 55(2), 251-276.
- ERAKTAN, G.: 2006 “Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasında Değişim Doğrultuları ve Türkiye için Önemi”, **Ankara Avrupa alışmaları Dergisi**, 5(2), 47-67.
- ERDOğAN, S.: 2006 “Türkiye’nin İhracat Yapısındaki Değişme ve Büyüme İlişkisi: Koentegrasyon ve Nedensellik Testi Uygulaması”, **Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 1, 30-39.
- EşTÜRK, Ö. VE ÖREN, M. N.: 2014 “Türkiye’de Tarım Politikaları ve Gıda Güvencesi”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi**, 24(2), 193-200.
<https://doi.org/10.29133/yyutbd.235933>

EUROSTAT: 2016 **Employment Specialisation of EU Regions,**
<https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20190917-1>, (Erişim Tarihi: 20.06.2021).

EUROSTAT: 2022a **Farm Labour Force,**
http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=aact_ali01&lang=en, (Erişim Tarihi: 20.10.2021)

EUROSTAT, 2022b **International Trade,**
<https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/data-base>, (Erişim Tarihi: 20.10.2022)

FEARNE, A.: 1997 “The History and Development of the CAP 1945-1990”, **The Common Agricultural Policy**, edit.: C. Ritson and D. R. Harvey, CAB International, s. 11-55.

FINANCIER
WORLDWIDE: 2014 MINT Countries to Be Next Economic Giants?,
<https://www.financierworldwide.com/mint-countries-to-be-next-economic-giants#.Y7r1-HZBxD9>, (Erişim Tarihi: 13.12.2022).

FOOF AND
AGRICULTURE
ORGANIZATION OF
THE UNITED
NATIONS-FAO: 2022a **Production, Crops and Livestock Products,**
<https://www.fao.org/faostat/en/#data/QCL>, (Erişim Tarihi: 01.11.2022).

- FOOF AND AGRICULTURE ORGANIZATION OF THE UNITED NATIONS-FAO: 2022b
- GENÇOSMANOĞLU, Ö. T.: 2015
- GRETHE, H., BEGHİN, J. ve MCCLATCHY, D.: 1997
- GRETHE, H.: 2003
- GÜLTEKİN, S.: 2015
- GÜNDÜZ, A. Y. ve KAYA, M.: 2007
- GÜNDÜZ, O., ve ESENGÜN, K.: 2007
- Population and Employment,** <https://www.fao.org/faostat/en/#data/OA>, (Erişim Tarihi: 01.11.2022).
- “Gümrük Birliği’ne Tarım Ürünlerinin Dahil Edilmesi: Türkiye için Ticaret Politikası Önerileri”, **Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 23(1), 25-47.
- “Agricultural Policy Reform in Turkey Relating to WTO and EU Agreements – Findings and Conclusions”, **FAO Projesi Raporu**, No: FAO, TCP/TUR/4552A.
- “Effects of Including Agricultural Products in the Customs Union between Turkey and the EU: A Partial Equilibrium Analysis for Turkey”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Georg-August-Universitat Göttingen, Peter Lang, Frankfurt.
- “Dünya Ticaret Örgütü, Avrupa Birliği ve Türkiye’nin Tarım Politikaları: Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, **Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi**, 9.
- “Avrupa Birliği Tarım Politikası ve Türkiye’de Organik Tarımın Geliştirilmesi Üzerine Olası Etkileri”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, 6(21), 305-330.
- “Gümrük Birliğinin Türkiye’nin Avrupa Birliği (15) İle Dış Ticareti Üzerine Etkileri”, **Gaziosmanpaşa**

- Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, 2007(1), 43-49.
- HALICIOĞLU, F.: 1998 “Türkiye-AB Gümrük Birliği ve Alternatiflerinin Ekonomik Etkilerinin Karşılaştırmalı Olarak Ölçümü Üzerine bir Deneme”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 49, 97-138.
- HARRİSON, G. W., RUTHERFORD, T. F. VE TARR, D. G.: 1997 “Economic Implications for Turkey of a Customs Union with the European Union”, **European Economic Review**, 41, 861-70.
- HATİPLER, M.: 2011 “Türkiye-AB Gümrük Birliği Antlaşması ve Antlaşmanın Türkiye Ekonomisine Etkileri”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 13(1), 14-32.
- HAYKIR HOBİKOĞLU, E.: 2007 “Gümrük Birliklerinin Ekonomik Etkileri ve Türkiye Ekonomisi: Gümrük Birliği Yansımaları”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, 1, 65-82.
- İktisadi Kalkınma Vakfı-İKV, 2022). **Avrupa Ekonomik Topluluğunu Kuran Anlaşma**, <https://www.ikv.org.tr/images/files/A2-tr.pdf> (Erişim Tarihi: 24.12.2022)
- İKV, 2022 **Ortak Tarım Politikası**, https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=31&id=244 (Erişim Tarihi: 24.12.2022)
- İktisadi Kalkınma Vakfı-İKV: 2022 **Gümrük Birliği**, <https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=38> (Erişim Tarihi: 22.10.2021).
- JOHANSEN, S.: 1988 “Statistical Analysis of Cointegration Vectors”, **Journal of Dynamics and Control**, 12(2-3), 231-254.

- JOHANSEN, S.: 1995 **Likelihood Based Inference in Cointegrated Vector Autoregressive Models**, Oxford University Press, Oxford.
- JOVANOVIĆ, M. N.: 2006 **The Economic of International Integration**. Edward Elgar, Cheltenham.
- KABAALIOĞLU, H. A.: 1998 “The Customs Union: A Final Step Before Turkey’s Accession to the European Union?”, **Marmara Journal of European Studies**, 6(1), 113-140.
- KALAYCI, C. ve ARTAN, S.: 2015 “Gümrük Birliği’nin Türkiye’nin Dış Ticaretine Etkileri: Panel Veri Analizi”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 27.
- KALAYCI, C. ve KÜÇÜKALİ, C.: 2018 “Türkiye Avrupa Birliği İlişkilerinin Geleceği: Gümrük Birliği’nin Güncellenmesi”, **İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi**, 6(3), 13-23.
- KARACA, O., ve PHILIPPIDIS, G.: 2008 “Turkey’s accession to the European Union: Implications for agricultural sectors”, **107th EAAE Seminar Modelling of Agricultural and Rural Development Policies**, Sevilla, Spain.
- KARAKAŞ, B.: 2021 “Zihniyet Temelleri Üzerinden Modernleşmecî Tarım Politika Uygulamalarına Kültürel İzafilik Açısından Bakış: Avrupa Birliği ve Türkiye Tarım Politikaları Mukayesesi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Gazi Üniversitesi.
- KARAŞ, G. ve KARAŞ, E.: 2017 “Reel Efektif Döviz Kuru, İhracat ve İthalat Arasındaki İlişki: Türkiye Özelinde Ekonometrik Bir

- Değerlendirme”, **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi IASOS Özel Sayısı**, 27-46.
- KARLUK, R.: 2007 **Avrupa Birliği ve Türkiye**, 9. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul.
- KILAVUZ, E. ve ERDEM, İ.: 2019 “Dünyada Tarım 4.0 Uygulamaları ve Türk Tarımının Dönüşümü”, **Social Sciences**, 14(4), 133-157.
- KILIÇ, Y. ve KIYMAZ, T.: 2014 “Tarımda Eğitim ve İşgücü Verimliliği İlişkisi: Bölgesel Farklılıklar”, **Tarım Ekonomisi Dergisi**, 20(1), 53-64.
- KIYMAZ, T.: 2008 **Dünya Tarım Piyasalarında Serbestleşmenin Türk Tarımına Fiyat ve Gelir Yönünden Yansıması**, No:2754, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- KIZILTAN, A., ERSUNGUR, M. ve POLAT, Ö.: 2008 “Gümrük Birliğinin Türkiye’nin Avrupa Birliği ile İhracat ve İthalatına Etkisi”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 22(1), 83-99.
- KÖSEKAHYAOĞLU, L.: 2007 “Türkiye Dış Ticaretinde Ürün ve Ülke Bazında Yoğunlaşma: 1980-2005 Dönemi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, (0)36, 15-34.
- LEEUWEN, M., SALAMON, P., FELLMANN, T., KOÇ, A., BÖLÜK, G., TABEAU, A., ESPOSTI, R., BONFIGLIO, A., LOBIANCO, A. ve HANRAHAN, K.: 2011 **Potential Impacts on Agricultural Commodity Markets of an EU Enlargement to Turkey** (No. EUR 24772 EN), Office for Official Publications of the European Communities.

- LIPSEY, R. G.: 1957 “The Theory of Customs Unions: Trade Diversion and Welfare”, **Economica**, 24, 40-46.
<http://dx.doi.org/10.2307/2551626>
- LIPSEY, R. G.: 1960 “The Theory of Customs Union: A General Survey”, **The Economic Journal**, 70(279), 469-513.
- MANSHOLT, S.: 1963 “Regional Agreements for Agricultural Markets”, **Proceedings of the Eleventh International Conference of Agricultural Economics**. Oxford University Press, 82-112.
- MEADE, J. E.: 1956 “The Theory of Customs Union”, **The Economic Journal**, 66(262), 337-339.
- NART, E. Ç.: 2010 “Gümrük Birliği’nin Türkiye’nin Dış Ticareti Üzerine Etkileri: Panel Veri Analizi”, **Journal of Yaşar University**, 17(5), 2874-2885.
- NAS, Ç.: 2018 “Turkey-EU Customs Union: Its Modernization and Potential for Turkey-EU Relations”, **Insight Turkey**, 20(3), 43-60.
- NAZLI, A. R. ve KÜDEN, A. B.: 2012 “AB Ortak Tarım Politikası ve Türkiye”, **Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi**, 5(2), 93-95.
- NEYAPTI, B., TAŞKIN, F. ve ÜNGÖR, M.: 2003 “Has European Customs Union Agreement Really Affected Turkey’s Trade?”, **METU International Conference in Economics**, Ankara.
- OKTAR, S. VE VARLI, A.: 2010 “Türkiye’de 1950-1954 Döneminde Demokrat Parti’nin Tarım Politikası”, **Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, 28(1), 1-22.

- ÖZDEMİR, Y. ve KOÇ AYTEKİN, G.: 2016 “Avrupa Birliği (AB) Gümrük Birliği’nin Türkiye Ekonomisine Etkileri”, **Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 5(9), 45-59.
- ÖZER, Y.: 2020 “Modernising the EU-Turkey Customs Union as an Interest-Driven Initiative”, **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, 19(1), 175-197.
<https://doi.org/10.32450/aacd.771067>
- PÉDUSSEL WU, J.: 2004 “Measuring and Explaining Levels of Regional Economic Integration”, **ZEI Working Paper**, No. B 12-2004,
<https://www.econstor.eu/bitstream/10419/39591/1/393967123.pdf>, (Erişim Tarihi: 05.07.2021).
- PLOECKL, F.: 2013 “The Internal Impact of a Customs Union; Baden and the Zollverein”, **Explorations in Economic History**, 50(3), 387–404.
<https://doi.org/10.1016/j.eeh.2013.05.001>
- ROBSON, P.: 1998 **The Economics of International Integration**, 4. Baskı, Routledge, Londra.
- SAĞLIK, R. ve YANTUR, P.: 2019 “AB’ye Tam Üyelik Sürecinde Türkiye Tarım Sektörünün OTP’ye Uyum Çalışmaları”, **Lectio Socialis**. 3(2), 101-120.
- SAĞLIK, R.: 2018 “Avrupa Birliği ile Türkiye İlişkileri Kapsamında Türkiye’nin Tarım Politikası ve Sektörün Gelişimi Üzerine Etkisi”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Bahçeşehir Üniversitesi.
- SALAMON, P., VAN LEEUWEN, M., TABEAU, A., KOÇ, A., “Potential Impacts of a Turkish EU-Membership on Agri-Food Markets”, **Agriculture and Forestry Research**, 4(60),193-204.

BÖLÜK, G. ve T.

FELLMANN.: 2010

SEYİDOĞLU, H.: 2003

Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama, Güzem Can Yayınları, Geliştirilmiş 15. Baskı, İstanbul.

SEVÜKTEKİN, M. ve

ÇINAR, M.: 2014

Ekonometrik Zaman Serileri Analizi: EViews Uygulamalı, 4. Baskı, Dora, Bursa.

SEYMEN, D.: 2009

“Gümrük Birliği, Türkiye’nin Avrupa Birliği ile Ticaretinde Ülke Yoğunlaşmasını Değiştirdi mi?”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 14(1), 199-220.

SHIUE, C. H.: 2005

“From Political Fragmentation Towards a Customs Union: Border Effects of the German Zollverein, 1815 to 1855”, **European Review of Economic History**, 9(2), 129–162.

ŞAKI, M. ve ERUYGUR,
H. O.: 2021

“Gümrük Birliği ve Tarım Ürünleri: Türkiye Üzerine bir Armington Modeli Analizi”, **Fiscaoeconomia**, 5(1), 177-194.
<https://doi.org/10.25295/fsecon.755447>

ŞENER, G.: 2015

“Avrupa 2020 Stratejisi Kapsamında 2013 Sonrası Ortak Tarım Politikası ve Türkiye’nin Bakışı”. **AB Uzmanlık Tezi**.

ŞENTÜRK, F.: 2015

“Türkiye’de İşgücü Piyasası ve İstihdamın Yapısı”, **Sosyal Güvenlik Uzmanları Derneği**, 7, 113-143.

TAPŞIN, G. ve

KARABULUT, A.: 2013

“Reel Döviz Kuru, İthalat ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği”, **Akdeniz İİBF Dergisi**, 26, 190-205.

- T.C. AVRUPA BİRLİĞİ
BAKANLIĞI: 2012
- 2013 Sonrası Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası,**
<https://www.ab.gov.tr/files/TarimBalikcilikBsk/otpreformu.pdf>, (Erişim Tarihi: 04.05.2021).
- T.C. DIŞİŞLERİ
BAKANLIĞI AVRUPA
BİRLİĞİ BAŞKANLIĞI:
2011
- Ankara Anlaşması,**
<https://www.ab.gov.tr/117.html>,
(Erişim Tarihi: 14.05.2021).
- T.C. DIŞİŞLERİ
BAKANLIĞI AVRUPA
BİRLİĞİ BAŞKANLIĞI:
2019
- Katma Protokol,**
https://www.ab.gov.tr/protokoller_115.html,
(Erişim Tarihi: 14.05.2021).
- T.C. TARIM VE KÖY
İŞLERİ BAKANLIĞI:
2008
- Türk Tarım Sektörünün Avrupa Birliği Sürecinde İncelenmesi,**
<https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Belgeler/A/B%20UYUM/Yayinlarimiz/Turk%20Tarim%20Sekturun%20AB%20Surecinde%20Incelenmesi.pdf>,
(Erişim Tarihi: 04.05.2021).
- T.C. TARIM VE KÖY
İŞLERİ BAKANLIĞI:
2009
- Türkiye-AB Tarım İlişkilerinde Dönüm Noktaları,**
<https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Belgeler/A/B%20UYUM/Yay%C4%B1nlar%C4%B1m%C4%B1z/T%C3%BCrkiye-%20AB%20Tar%C4%B1m%20%C4%B0li%C5%9Fkilerinde%20D%C3%B6n%C3%BCm%20Noktalar%C4%B1.pdf>, (Erişim Tarihi: 13.12.2022).
- T.C. TİCARET
BAKANLIĞI: 2021
- Gümrük Birliği'nin Güncellenme Süreci,**
<https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/avrupa-birligi/gumruk-birliginin-guncelleme-sureci>, (Erişim Tarihi: 05.06.2022).

- TEMİZ, D.: 2009 “Gümrük Birliği ile birlikte Türkiye’nin Dış Ticaretinde Yapısal Değişimler Oldu Mu?”, **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, 8(1), 115-138.
https://doi.org/10.1501/Avraras_0000000064
- TERİN, M., KESKİN, A. ve TERİN, S.: 2012 “Gümrük Birliği’nin Türkiye-AB Tarım Ürünleri Dış Ticareti Üzerine Etkileri”, **Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, 43(2) 133-139.
- TOGAN, S., BAYANER, A. ve NASH, J.: 2005 “Analysis of the Impact on Agricultural Markets and Incomes of Turkey”, **Turkey: Economic Reform and Accession to the European Union**, edit. B. M. Hoekman ve Togan, S., Washington: The World Bank and Center for Economic Policy Research, 39-87.
- TORUN KAYABAŞI, E.: 2020 “COVID-19’un Tarımsal Üretime Etkisi”, **Avrupa Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, 7(5), 38-45.
- TRADE MAP: 2022 **Yearly Time Series**,
<https://www.trademap.org/Index.aspx>, (Erişim Tarihi: 03.10.2022).
- TRADING ECONOMIES: <https://tradingeconomics.com/commodities> (Erişim Tarihi: 13.12.2022).
- TREATY ESTABLISHING THE EUROPEAN ECONOMIC COMMUNITY: 1957
https://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_3_antlasmalar/1_3_1_kurucu_antlasmalar/1957_treaty_establishing_eec.pdf, Erişim Tarihi: (06.08.2021).
- TUNÇER, M. ve GÜNAY, H. F.: 2017 “Türkiye’de Tarıma Yönelik Desteklerin Avrupa Birliği Perspektifinden Değerlendirilmesi”, **Avrasya**

- Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 4(8), 15-30.
- TÜRK DİL KURUMU-TDK: 2022 **Tarım**, <https://sozluk.gov.tr>, (Erişim Tarihi: 14.10.2022).
- TÜRKİYE-AVRUPA TOPLULUĞU ORTAKLIK KONSEYİ KARARLARI: 2001 **Devlet Planlama Teşkilatı**, 1964-2001, Cilt 1, <http://ataum.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/209/2017/02/OKK-1964-2000.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.01.2022).
- TÜRKİYE İHRACATÇILAR MECLİSİ-TİM: 2022 **İhracat Rakamları**, <https://tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari>, (Erişim Tarihi: 22.11.2022).
- TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU-TÜİK: 2022a **Dış Ticaret İstatistikleri**, <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=dış%20ticaret>, (Erişim Tarihi: 14.12.2022).
- TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU-TÜİK: 2022b **İş Gücü İstatistikleri**, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=72&locale=tr>, (Erişim Tarihi: 14.12.2022).
- TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU-TÜİK: 2023 **Tarım Alanları**, <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=tarım> (Erişim Tarihi: 02.01.2023).
- VINER, J.: 1950 **The Customs Union Issue**, Carnegie Endowment for International Peace, New York.
- YENİGÜL, S. B.: 2017 “Kırsal Kalkınma Politikalarında Yeni Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye’nin Kalkınma Politikasına Etkisi”, **Planlama**, 27(1), 16-25.

- YILDIRIM, A. E: 2014 **Gıda, Tarım ve Hayvancılıkta Rekabet Gücü**, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/gida-tarim-ve-hayvancilikta-rekabet-gucu/22151>, (Erişim Tarihi: 03.06.2020).
- YILDIRIM, E. ve DURA, C.: 2007 “Gümrük Birliği’nin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri Konusundaki Literatüre bir Bakış”, **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 28, 141-177.
- YİĞİDİM, A. ve KÖSE, N.: 1997 “İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki, İthalatın Rolü: Türkiye Örneği (1980-1996)”, **Ekonomik Yaklaşım**, 8, 71-85.
- YÜCEER, S. E., TAN, S. VE SEMERCİ, A.: 2020 “Türkiye’de 2000-2020 Döneminde Tarımsal Destekleme Politikalarının Gelişiminin İncelenmesi”, **Lapseki Meslek Yüksekokulu Uygulamalı Araştırmalar Dergisi**, 1(2), 26-46.
- ZOBBE, H.: 2001 “The Economic and Historical Foundation of the Common Agricultural Policy in Europe”, **Long Term Changes in the European Economies; Conference of the European Historical Economics Society**, Oxford.